

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Заҳриддин Муҳаммад Бобур номидаги
Андижон давлат университети**

**Филология факультети
Филология кафедраси**

IV босқич талабаси

Чирмашева Айжамол нинг

**Қирғиз ва ўзбек тилларида морфологик категориялар (сон ва
субъектив баҳо)**

мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

**ф.ф.д.,проф.Ш.Шаҳобиддинова
катта ўқит.М.Темирова**

Андижон -2012

“Ҳимояга тавсия этаман”

-

илмий раҳбар,ф.ф.д.,проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова ,
катта ўқитувчи М.Темирова

“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга рухсат бераман”

-

кафедра мудири,ф.ф.д.,проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова

“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман”

-

расмий тақризчи

“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман”

-

факультет декани,
ф.ф.н.,доц.
З.Қодиров

“ ____ ” июнь 2012 й.

МАЗМУНУ

Киришүү4

I бөлүм. Морфологиялык категория жана анын составдык

бирдиктери.....7

1.1. Морфологиялык категория7

1.2. Морфологиялык категориянын составдык бирдиктери ..18

II бөлүм. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги атоочтук

категориялар.....23

2.1. Сан категориясы.....23

2.2. Субъективдүү баалоо категориясы.....29

Корутунду56

Адабияттардын тизмеси.....57

КИРИШҮҮ

БДИтин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу.

Морфологиялык категориялар – жогору даражада иштелген система. Аларга тиешелүү категориядагы өзгөчөлүктөрдү даана байкоого болот. Ошону менен бирге так ушул морфологиялык категориялар бир топ кеңири изилденген жана алардын мазмуну, ыгы жагынан да башка категорияларга караганда бир топ алгылыктуу түзүлгөн.

Морфологиялык категорияларды ажыратууга тиешелүү анализдер төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

1.Морфологиялык категорияларды классификациялоо критерийлери толук иштелбеген.

2.Бул критерийлердин ар бири өз алдынча ырааттуу анализге алынган эмес.

3.Морфологиялык категориялардын составдык бөлүктөрү жөнүндө түрдүү чаташуулар бар (синтетикалык, лексикалык бирдиктерди эске албай жалгыз категорияга топтолгон абалдар учурайт) ж. б.

Бул тандалып алынган теманын актуалдуулугун дагы бир ирет далилдейт.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети.

Эки тилдин морфологиясынын система-структуралык түзүлүшү иликтөөнүн объектисин, ал эми кыргыз жана өзбек тилдеринин сан , субъективдүү баалоо категориялары анын предметин түзөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Изилдөөнүн **негизги максаты** – кыргыз жана өзбек тилдерин морфологиясынын сан , субъективдүү баалоо категорияларынын базасында изилдөөнүн принциптерин иштеп чыгуу.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду:**

- кыргыз жана өзбек тилдериндеги сан , субъективдүү баалоо категорияларын изилдөөдө системалык методдун принциптерин колдонуу;
- эки тилдеги сан , субъективдүү баалоо категорияларын көлөмүн жана чегин белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- кыргыз, өзбек тилдериндеги сан , субъективдүү баалоо категориялардын тизмеги жана классификациясы, алардын жалпы грамматикалык маанилери аныкталды;

- сан категориясын эки тилдеги өзгөчөлүктөрү аныкталды;

-субъективдүү баалоо категориясын эки тилдеги өзгөчөлүгү аныкталды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Изилдөөнүн материалдары, тыянактары азыркы кыргыз, өзбек жана башка түрк тилдерин типологиялык жактан салыштырып изилдөөдө, жогорку окуу жайларда «Салыштырма грамматика», «Түркологияга киришүү» курсун окутууда, атайын курстарда окуу курал катары пайдаланса болот.

Эмгектин материалдары кыргыз мектептеринде, жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутууга эффективдүү шарт болуп бере алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Өнүгүү жолунун ар түрдүү болушуна карабай, кыргыз жана өзбек тилдеринде бирдей морфологиялык категориялардын тизмеги өнүккөн, мунун негизги себептери – морфологиялык категорияларга тышкы факторлор анча таасир тийгизбейт, морфологиялык категориялар тилдин система-структуралуулук табиятын ачык көрсөтүүчү негизги ярус болуп саналат.

2. Морфологиялык категориялар сөз түркүмдөрүнүн белгилүү өзгөчөлүктөрү эмес, өз алдынча тилдик кубулуш катары өз ара мамиледеги системаны пайда кылат. Тилде категориалдык эмес морфологиялык формалар жок.

3. Ар кандай морфологиялык бирдик оппозициялуу оомалык (противоречивая двойственность) тараптардан түзүлгөндүктөн, башка кубулуштар менен мамилеси диалектикалык өзгөрүүчөн.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Изилдөөнүн методологиялык негизин предметке система-структуралык мамиле (подход) түзөт. Алдыга коюлган максатты орундатуу үчүн изилдөөдө негизги метод катары салыштыруу- тектештирүү методу, салыштырма-тарыхый метод, абстракция, индукция, дедукция, сыпаттама, системалык анализ, синтез, жалпылоо методдору жана структуралык принциптер пайдаланылды.

Иштин көлөмү жана структурасы. БДИ киришүүдөн, 2 бөлүмдөн, корутунду менен пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I бөлүм. Морфологиялык категория жана анын составдык бирдиктери

1.1. Морфологиялык категория

Азыркы лингвистиканы категория түшүнүгүсүз элестетүүгө мүмкүн эмес. Категория термини философиялык жактан алганда, обьективдүү реалдуу көрүнүш жана аны сезүү фундаменталдуу түшүнүктөрдү камтыйт. Аристотель доорунан баштап категориялардын катарына мазмун, форма, сапат, көлөм, чак, мекен, себеп, натыйжа ж. б. киргизилип келинген. Категория философтор тарабынан адамдын турмушту жана өзүн билүүгө болгон умтулуусунун натыйжасы катары анализденген.

Категория түшүнүгү башка илимдерге философиядан өткөн болсо да, ар бир илимдин өзүнө тиешелүү бөтөнчүлүгүнө карай ал белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Таануу теориясынын категориялоо жолу да кеңири таралган жана анын бир нече мыйзамдары бар. Өз убагында Аристотель да «Проблеманы чечүү үчүн аны талдоо жана классификациялоо зарыл», - деп бекеринен белгилебеген.

Кайсы бир категорияга кирүү – ар кандай илимдин жашоо шарты. Бул кубулуш тил бирдигине да тиешелүү. Ар кандай тил бирдигинин белгилүү категорияга кириши шарттуу жана анык. Кээ бир формалар (мисалы, атоочтук, анык мамиле) белгилүү категорияга кирбегендиги, анын бир гана категориялык белгисинин изилдөөчү үчүн белгисиз экендигин көрсөтөт.

Лингвистикада категория термини эки түрдүү колдонулат:

-биринчиден, белгилүү тил бирдиктеринин группасынын маанисинде (жөндөмө категориясы, сөз түркүмдөрү категориясы...);

-экинчиден, белгилүү тил бирдигинин маанисинде (атооч жөндөмө категориясы, илик жөндөмө категориясы...). Бир караганда мындай эки түрдүү колдонуу бири- бирине карама-каршыдай сезилсе да же бирөөнү тандап алуу зарылчылыгы бардай сезилсе да, мазмун жактан караганда, алардын эки түрдүү колдонулушунун зарылчылыгы да, жалпылыктары да бар.

Категория түшүнүгү адам же аң-сезим, же туюу сыяктуу бири - бирине салыштырмалуу алынган белгилүү бирдиктер группасын топтойт. Жөндөмө категориясында мындай «топтун» өзгөчөлүгү даана байкалат, ал эми (тагыраак айтканда, бироз талаш болсо да), «табыш жөндөмөсүндө» бул өзгөчөлүк анчалык байкала бербейт. Бирок табыш жөндөмөсүнүн түрдүүчө колдонулушу жана бул колдонулушту ишке ашыруучу түрдүү маанилери ага салыштырмалуу да категория терминин жокко чыгара албайт. Бирок табыш жөндөмөсүнүн ишке ашышы речтик кубулуш болот да, белгилүү речтик категориянын уюштуруучусу болушу мүмкүн. Табыш жөндөмөсү тил бирдиги

катарында тилдик (тил деңгээлине тиешелүү) жөндөмө категориясынын тутумуна кирет. Ошонун натыйжасында тилдик категориялар тууралуу сөз болгондо, биринчи типтеги колдонуулар туура болот.

Тилдик категориялар эң эле ар түрдүүчө болушу (синтаксистик, лексикалык, фонетикалык...) жөнүндөгү көз караштар жаңыдан эле пайда боло калган жок. Ал көз караштарга так ушул морфологиялык категориялар негизги обьект болуп келе жатат. Айрыкча өзбек лингвистикасында да синтаксистик жана лексикалык категориялар жөнүндө бир катар изилдөөлөр пайда болгонуна карабай, «грамматикалык категория», «морфологиялык категория» терминдери дээрлик дублет катарында колдонулат. Мунун бир канча себептерин көрсөтүүгө болот. Ошону менен бирге сунушталып жаткан синтаксистик, лексикалык жана башка категорияларды ажыратуу критерийлери жана составдык бөлүктөрү, муну менен бирге, өз ара мамилелери жөнүндө биротоло ырааттуу теориялык жактан негизделген анализ жок. Бирок кеңири изилденген деп эсептелүүчү морфологиялык категориялар да бүт бойдон классификацияланган дегенге болбойт. Ошондуктан морфологиянын теориясы үчүн: «Морфологиялык бирдиктерди белгилүү топторго – парадигмаларга бириктирүү жана аныктоочу белгилерин тактоо, бир парадигма менен экинчи парадигманын ортосундагы мамилени көрсөтүү, алардын жалпылыктары менен айрымачылыктарын белгилөө башкы милдет болуп саналат». (А. Нурмонов, Ш. Шахобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Нурманова, 1998, 7-10-б.).

Биздин оюбузча, тилдик категорияларды айырмалоо жана квалификациялоо морфологиялык категорияларды аныктоонун критерийлерин жана классификациялоонун негиздерин аныктоодон башталышы керек. Мунун төмөнкүдөй себептерин көрсөтүүгө болот: морфологиялык категориялар – жогору даражада иштелген система. Аларга тиешелүү категориядагы өзгөчөлүктөрдү даана байкоого болот. Ошону менен бирге, жогоруда айтылгандай, так ушул морфологиялык категориялар бир топ кеңири изилденген жана алардын мазмуну, ыгы жагынан да башка категорияларга караганда бир топ алгылыктуу түзүлгөн.

Морфологиялык категорияларды ажыратууга тиешелүү анализдер төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

1. Морфологиялык категорияларды классификациялоо критерийлери толук иштелбеген.

2. Бул критерийлердин ар бири өз алдынча ырааттуу анализге алынган эмес.

3.Морфологиялык категориялардын составдык бөлүктөрү жөнүндө түрдүү чаташуулар бар (синтетикалык, лексикалык бирдиктерди эске албай жалгыз категорияга топтолгон абалдар учурайт) ж. б.

Акыркы жылдары түркологияда морфологиянын жогоруда көрсөтүлгөн проблемаларын чечүүгө арналган түрдүү изилдөөлөр кеңири колго алынгандыгын атайын белгилеп өтүү керек. Бирок морфологиялык категорияларды ажыратуу жөнүндөгү көз караштар толук түзүлдү дешке болбойт. Чындыгында эле, түрк жана орус лингвистикасында аныктоо критерийлерин ырааттуулук менен бири - биринен азыктандырып өнүктүрүү жокко эсе.

Салыштырма багыттын пайда болушу тил илиминде морфологиялык категорияларды үйрөнүүнүн жаңы баскычы болуп калды. Салыштырма-тарыхый лингвистиканын көрүнүктүү алгачкы өкүлдөрү тилдердин окшош жактарын түшүндүрүүдө мисалдар аркылуу лексика менен фонетикада ишенимдүү далилдесе да, салыштыруунун негизин морфологиялык категориялар уюштуруарын жакшы түшүнүшкөн. Айрыкча, салыштырма-тарыхый лингвистиканын негиздөөчүсү Ф. Бопп: «Биз биринчи кезекте байыркы Индия тилинин жакталыш системасы менен таанышуубуз жана ага салыштырмалуу грек, латын, герман жана фарсы тилдериндеги жакталышты карап чыгышыбыз зарыл. Муну менен биз алардын окшоштугун табабыз, ошондой эле, жөнөкөй тил организмдин династиялуу жана ырааттуу бөлүнүшүн байкайбыз», - деп айткан. (Н. А. Кондрашов, 1979, 41-б.). Өзү да этиштин флексияларын карап чыгып, ал тилдердеги окшоштуктардын кокустук эместигин, алардын бирдей грамматикалык – морфологиялык системага ээ экендигин далилдеген.

Түрк тилдерин салыштырып изилдөөдө да алардын жалпылыгы так морфологияда даана байкалгандыгын көрүүгө болот.

Муну кыргыз жана өзбек тилдеринин мисалында алып карасак: үндүү фонемалар – эки тилдин айырмалуу жактарын көрсөтүүчү фактор. Өзбек адабий тилинде алты үндүү фонема (*a, u, o, y, э, ү*) бар. Өзбек тилинен өзгөчөлөнүп, кыргыз тилинде 14 үндүү фонема бар, алардан сегизи кыска: *a, ө, o, и, ы, у, ү, э*; алтоо созулма үндүү: *aa, oo, өө, уу, үү, ээ*. Кыргыз тилинде фонемалар дагы экиге бөлүнөт:

1. Ичке (жумшак) - созулма үндүүлөр: *ээ, үү, өө*.
2. Жоон - созулма үндүүлөр: *aa, уу, oo*.

«Азыркы өзбек адабий тилиндеги үндүүлөр аралык (индифферент) – жоон - ичкелиги (жумшактыгы) менен айырмаланбаган тыбыштар болуп эсептелет». (Х. Г. Нигматов, 1992, 18-б.). Албетте, жалпылыктар, окшоштуктар болгону менен адабий

тилдин өңүтүнөн алганда, үндүү фонемалар, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бири - биринен айырмаланат.

Б. А. Серебренников жана Н. З. Гаджиевалардын ою боюнча, түрк баба тилинин вокализми төмөнкүдөй көрүнүштө болгон:

Кыска: *a, э, o, ө, у, ү, ы, и.*

Созулма: *aa, ээ, oo, өө, уу, үү, ыы, ии* .(Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева, 1986, 8-б.).

Бир системадан эки түрдүү фонетикалык катар түзүлгөн. Тилдин табыгый өнүгүшүнүн өзүнө тиешелүү эрежелери фонетикалык системанын өнүгүшүндө ар түрдүүлүккө алып келет. Бирок морфологиялык катардын өнүгүшүндө бүтүндөй башка мыйзамдарды да байкайбыз.

Морфологиялык категориялардын бул өзгөчүлүгү бир канча факторлор менен белгиленет:

1.Морфологиялык категориялар, жалпысынан, тил категориялары катарында өзүнүн жогорку даражада түзүлгөндүгү жана жабыктыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

2.Морфологиялык категорияларга башка тилдердин таасири анчалык тийбейт.

3.Морфологиялык категориялар белгилүү тилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана ошонун натыйжасында, тилдердин тектештигин көрсөтүүчү эң эле ишеничтүү фактор болот.

Морфологиялык категория тилдин системалык белгилерин даана көрсөтүүчү область жана аны бир тилдин айланасында, салыштырма аспектиде изилдөөдө окшош тилдин өзүнө тиешелүү жана универсалдык белгилерин ачып берүүдө тендешсиз материал болууга жарамдуу.

Категория термининин мааниси тил илиминде ар түрдүү болгону менен, лингвистикалык жактан да, философиялык жактан да категорияны жалпы көрүнүшкө ээ болгон тил бирдиктеринин жыйындысы катарында кароого болот. Анткени бул жыйынды ички мамилелердин негизинде курулат. Жалпысынан алганда, ар бир материянын мазмунун ачып берүү анын мамилелер системасынан сырткары боло албайт. Демек, мазмун – бул түз курулган мамилелердин системасы. «Кээде чексиздин чектүүгө кантип өтүү маселесин философиянын негизи деп эсептешет. Иш жүзүндө бул маселе алардын байланышын аныктоодон турат». (Гегель, 1970, 219-б.).

Тил бирдиктеринин мазмуну, жашоо шарты өз ара карым-катышта боло турган байланыштар менен белгиленет. Тил бирдиги бири-бири менен карым-катышта болбосо, ал анда жашай албайт. Жаратылышында агглютинативдүү жана синтетикалык тилдерге кирген түрк тилдеринде грамматикалык маани берүүнүн негизги методу аффиксация, ал

эми грамматикалык маани берүүнүн негизги каражаты синтаксистик - морфологиялык форма болуп эсептелет.

Жогоруда белгиленгендей, тил бирдиктеринин жашап турушун белгилүү карым-катыш камсыз кылгандыктан, алар жашоо шартында системалык өзгөчөлүктөрүн сактоо үчүн, албетте, ырааттуулук менен парадигматикалык карым-катышта турушу керек. Мындай парадигмалар категорияны түзөт. Кээ бир изилдөөчүлөр белгилүү бир категориянын пайда болушу үчүн жалгыз форма гана жетиштүү деп эсептешет. Мисалы, белгилүү түркологдор В. Г. Гузев, Д. М. Насиловдордун пикиринде: «...категория бир жалпы грамматикалык маани менен байланышкан формалардын кандайдыр тобунан түзүлгөн болушу да мүмкүн, бирок өзүнүн жеке маанисине ээ болгон автономиялуу форма түрүндө да кездешиши мүмкүн». (В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985, 159-б.). Андай болсо, алардын пикиринче, түрк тилдеринде, мисалы, сан эмес, көптүк категориясы жөнүндө кеп кылуу туура болот. Нөлдүк форма бирдикке эмес, жалпысынан алганда, көлөмдүк түшүнүктүн жоктугунан кабар берет. Бир эле бул категорияда эмес, жалпысынан, ар кандай категорияда физикалык белгинин жоктугу категориалык маанинин да жоктугун билдирет деп эсептешет жана аны категория катарынан чыгарып жиберешет. Мындай пикир эки тараптуу төмөндөгүдөй дискуссияны пайда кылган:

-биринчиден, философиялык жактан алганда, жалгыз нерсе категорияны пайда кыла албайт;

-экинчиден, лингвистикалык жактан да белгилүү бир тил бирдигинин мааниси анын өзүнөн эмес, парадигматикалык байланыштардан улам аныкталат. Айталы, кандайдыр көрсөткүч, чынында эле, «автономиялуу» болуп, башка тил бирдиктери менен парадигматикалык мамиледе турбаса, ал тил системасы үчүн же «рудимент» болот, же болбосо анын категориалык-парадигматикалык мамилелеринин системасын аныктай албайбыз.

Дискуссиянын философиялык жагына көз карашыбызды жогоруда айтып өттүк. Лингвистикалык багытта да бул боюнча талаш кыйладан бери уланып келе жатат. Өткөн кылымдын ортолорунда тил илиминин эң көрүнүктүү илимпоздору бул маселеге өзгөчө бир жактуулук менен карап, өз пикирлерин билдиришкен. Мисалы, А. В. Исаченко мындай деп жазат: «Грамматикалык маани парадигматикалык контекстте ачылат. Ар кандай «тышкы физикалык кубулуш» жоктугун десигнатор катары колдонуунун мүмкүнчүлүгү бар экендиги дал ошондон». (А. В. Исаченко, 1961, 29-б.).

Нөлдүк көрсөткүчтөрдүн категориалык белгилерге ээ же ээ эместигин конкреттүү категориялардын мисалында улам байкоого болот. Алардын мындай мүчөлөрүн категориянын катарына киргизилишинин ыраатуу эместигин негизги далил катары

келтиришет. Атап айтканда, «Түрк тилдеринде нөлдүк мүчөнүн грамматикалык формалардын парадигмасына кириши системалуу түрдө эмес. Бул форма таандык категориянын парадигмасына киргизилбейт, бирок, жөнделөт (атооч жөндөмө). Мындай болушу мүмкүн эмес. Атооч жөндөмөнүн нөлдүк аффикси жөндөмөнүн жоктугун, жеке сандын көрсөткүчү деп аталган нөлдүк суффикс болсо, сан маанисинин жоктугун көрсөтөт». (В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985, 158 -б.). Иш жүзүндө да ушундайбы? Чынында, атооч жөндөмөнүн нөлдүк формасы изилдөөдө бир топ кыйынчылыкты пайда кылат. Грамматикалык каражаттын жоктугу форманын орундарын аныктоодо (бар же жок экендигине карабастан) тоскоолдук кылат. Жөндөмө категориясынын милдети сөздөрдү өз ара байланыштыруу болгондуктан, бул өзгөчөлүк байкалбаган учурда жөндөлүш чөйрөсүнөн чыгаруу зарыл болот. Бирок атооч жөндөмөнүн колдонулуш чөйрөсү кенири экендиги бул ишти кыйла татаалдаштырат. Сөздүн тутумунда атооч жөндөмөсү негизги жана багыныңкы позицияларды ээлейт:

Өзбек тилинде багындыруучу (ыюким) позицияда:

чиройли гул, баланд бино

(Уйимизда чиройли гуллар сони кўпайди. Баланд бинолар шахримизнинг кўркига кўрк қўшиб турибди.)

багыныңкы (тобе) позицияда:

катта идиш, қизи Гули, ўғли Рустам

(Қизи Гули мактабда ўқийди. Ўғли Рустам ишга боради)

Кыргыз тилинде: багындыруучу позицияда :

кооз гүл, бийик имарат

(Коробуздо кооз гүлдөрдүн саны көбөйдү. Бийик имараттар шаарыбызга көрк кошуп турат.)

багыныңкы позицияда:

чоң идиш, кызы Гули, Уулу Рустам

(Кызы Гули мектепте окуйт. Уулу Рустам жумушка барат)

Кызматчы сөз менен бирге келгенде, сүйлөмдүн ичиндеги милдети күчөйт.

Тактооч милдетинде: өзбек тилинде: *кун сайин*;

(У бизнинг кўз ўнгимизда кун сайин сўлиб борар эди.)

кыргыз тилинде: *күн сайын*.

(Ал биздин көз алдыбызда күн сайын солуп барат эле.)

Толуктооч милдетинде: өзбек тилинде: *укам билан*;

(Мактабга укам билан бораман)

кыргыз тилинде: *иним менен*.

(Мектепке иним менен барам).

Ошондой эле атоочтун функционалдык-семантикалык жактан бир топ кеңири болуш мүмкүнчүлүгүнө тиешелүү жаңыча көз караштар да пайда болууда. Өзбек илимпозу профессор Ш. Шахабитдинованын оюна караганда, жөндөмөлөрдүн белгисиз колдонулушу деп аталуучу учурда да атооч жөндөмө колдонулат. (Ш. Х. Шахабитдинова, 2001, 99-103-б.). Анын бул пикиринде негиз бар сыяктуу. Предметтин формасы жана ал аткаруучу милдеттин ортосунда байланыш бар экендигин тилчи илимпоздор дайыма белгилешет. Тил бирдигинин тутумундагы өзгөрүүлөр кокустук эмес, кандайдыр закон ченемдүүлүккө баш иет. Традициялык лингвистиканын өкүлдөрү да «белгисиз колдонулуулардын» белгилүү колдонулуулардан конситуативдик шартталуу маанисинин өзгөчөлүктөрү жана методикалык белгилери боюнча айырмаланарын айтып келишкен». (С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 67-б.).

Белгилүү болгондой, тил бирдиктерин бир позицияда колдонуунун мүмкүнчүлүгү жок. «Белгилүү» жана «белгисиз» деп аталган учурлар бир жөндөмөнүн ар түрдүү варианты болуп эсептелсе, алардын бир эле позицияда колдонулушун кандай түшүндүрүүгө болот:

Өзбек тилинде: *уй тозаладим - уйни тозаладим.*

Эрталаб пылесос билан уй (уйни) тозаладим.

Китоб ўқидим-китобни ўқидим.

Бугун кечгача китоб (китобни) ўқидим.

Кыргыз тилинде: *үй тазаладым - үйдү тазаладым.*

Эртелеп пылесос менен үй (үйдү) тазаладым.

Китеп окудум-китепти окудум.

Бүгүн кечке (китеп) китепти окудум.

«Белгисиз» колдонуу, «түшүп калуу» деп көрсөтүлүп жаткан учурлар «белгилүү» колдонулуулардан мазмундук жактан да айырмаланат, бул болсо, алардын өз алдынча эки көрүнүш экендигин далилдөөчү дагы бир жагдай. Мисалы, салыштырабыз:

өзбек тилинде: *қиз сочи - қизнинг сочи;*

кыргыз тилинде: *кыз чачы - кыздын чачы.*

Биринчи мисалда (*қиз сочи*) анык эместик, жалпылык, экинчи мисалда болсо, конкреттүүлүк оттенкасы бар. Бул оттенка, эки мисалдагы маани өзүнө жараша контексттердин семантикасын камсыз кылат:

Өзбек тилинде: *қиз - бир қиз. Қиз сочи бир қиз.*

У қизнинг сочи калта қирқылган эди.

Кыргыз тилинде: *Кыз - жалгыз кыз. Кыз чачы бир топ.*

Ал кыздын чачы кыска кыркылган эле.

Бул тууралуу системалык структуралык лингвистиканын көрүнүктүү өкүлү В. М. Солнцевдин пикири чоң мааниге ээ. Анын айтуусунда, материалдык турпат (же анын жоктугу – нөлдүк көрсөткүч) бир идеянын тил системасында калыптанышы жана башкаларынан айырмаланышы үчүн керек болот. «Маани» (значение) деп аталышы үчүн бул идея конкреттүү форма менен туруктуу байланышта болушу зарыл. Ошондуктан өз ара материалдык жактан айырмаланган бирдиктер абсолюттук окшош болуусу мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, жөндөмөлөрдүн «белгисиз» варианты эмес, атооч жөнүндө айтуу туура болот. Атоочтун ролу бул жагдайда абдан кеңейип кетет. Ал сүйлөмдүн бөлүктөрүндө да, түркүмдүк чектелүүгө да дуушарланбайт, дээрлик бардык жөндөмөлөр менен бир функцияда келе алат.

Бирок атооч жөндөмөсү катыша албаган жагдайлар да бар. Бул түшүнүктүү, анткени мындай учурларда атооч жөндөмөсү менен башка жөндөмөлөрдүн ортосун айырмалап турган зоналар болот. Ш. Шахабитдинова атооч жана башка жөндөмөлөрдүн релевант зонасын көрсөтүүчү 3 факторду келтирет:

1.Байланышып жаткан сөздөрдүн контакт - дистант жайгашкандыгы (конструктивдик фактор).

2.Башка жөндөмөлөргө тиешелүү маанинин ситуативдик зарылдыгы (коммуникативдик фактор).

3.Байланышкан сөздөрдүн түркүмдүк өзгөчөлүктөрү (Ш. Х. Шахабитдинова, 2001, 102-б.).

Жыйынтыктап айтканда, атооч жөндөмөнүн өзүнө таандык функционалдык - семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана релеванттык белгилерин, анын жөндөмө категориясынын өзүнчө бир категорианты боло алышын далилдейт.

Дагы бир ошондой полемиканын обьектиси болгон сан категориясынын нөлдүк мүчөсүнүн да морфологиялык тизмекте белгилүү орунга ээ боло алышын же боло албастыгын аныктоо үчүн анын эң жакын коррелянты - *лар* менен болгон карым-катышына көңүл буруу зарыл болот. Нөлдүк көрсөткүчкө ээ болгон бирдик формасы *-лар* туюндурган маани (шарттуу түрдө көптүк мааниде) өтө маанилүү конситуативдик зарылчылык болсо да, аны менен орун алмаша алат. Бул болсо, алардын варианттуу эместигин билдирет:

Өзбекче: *Бизникида турли гуллар ўсади.*

Бизникида турли гул ўсади.

Кыргызча: *Биздикинде ар кыл гүлдөр өсөт.*

Биздикинде ар кыл гүл өсөт.

Эгер нөлдүк форма, кээ бир түркологдор көрсөткөндөй, сандык жактан айырмасыз болсо, мындай орун алмашуулар коммуникация процессинде кыйынчылыктарды да жаратат.

Нөлдүк форманы морфологиялык категориялардын катарынан чыгарууну жактоочулардын дагы бир пикиринде, нөлдүк форманы билдирип жаткан маани контексттен келип чыгат. Иш жүзүндө нөлдүк форма гана эмес, башка материалдык формалардын да маанисин аныктоо контекстти талап кылат. Белгилүү форма белгилүү бир маанини белгилүү контекстте көрсөткөн учурда, ошол маани контексттен келип чыкпагандыгын, контекст ага ушундай реализациялоо үчүн мүмкүнчүлүк бергендигин көрсөтөт. Контекст бир гана мүмкүнчүлүктү берет. Тил бирдигинин онтологиялык маңызын көрсөтпөйт жана өзгөртө албайт. Демек, нөлдүк форма сандык маанини билдирген контекстте келсе, ал ушул маанини билдирүүгө онтологиялык жактан негизделүү менен сандык категориянын мүчөсү боло алат.

Морфологиялык категориялардын тутумуна тиешелүү дискуссияларга (мындай дискуссиялар ар түрдүү болуп, дагы өзүнчө изилдөөлөрдү талап кылат) карата көз карашыбыздын натыйжасы катары буларды айтууга болот.

1.2. Морфологиялык категориянын составдык бирдиктери

Тилди ыраттуу система катары эсептөө, анын курулушун түзүүчү бирдиктерине болгон көз карашты өзгөрттү. Айрыкча, так мүнөздөмө берүү же байкоо жана анализдөө мүмкүн эместей көрүнгөн грамматикалык маанилердин тил системасындагы орду маанилүү экендиги көрүнүп калды. В. И. Солнцевдин оюна караганда:

« Грамматикалык маанилер өзүнүн түзүлүшүндө ички системалык таасирлерге лексикалык мааниге караганда көбүрөөк беригишет, ошон үчүн алар тилдин ички тартибин, кандайдыр система катарындагы курулушун камсыз кылат». (В. И. Солнцев, 1974, 9-б.).

Бир караганда, бул пикирде грамматикалык мааниге берилген баа бир топ аша чапкандай көрүнөт. Анткени грамматикалык маани эч качан пикир айтуунун обьектиси жана максаты боло албайт. Анын милдети изилдөөнүн негизги обьектиси жана максаты болгон лексикалык бирдиктердин иштетилишине көмөк берет десек болот. Грамматикалык маани сөздүн маанисин текстке жана шартка ылайыкташтырат. Мисалы, *китеп*, *үй*, *дептер* сөздөрүнүн грамматикалык маанилери түрдүү мазмундагы тексттерде түрдүүчө өзгөрө алат:

Өзбекче: *китоб-китобга-китобда- китобдан- китоблар-китобимиз;*

уй-уйга-уйда-уйдан-уйлар-уйимиз;

дафтар-дафтарга-дафтарда-дафтардан-дафтарлар-дафтаримиз

Кыргызча: *китеп-китепке-китепте-китептен-китептер-китебибиз;*

үй-үйгө-үйдө-үйдөн-үйлөр-үйүбүз;

дептер-дептерге-дептерде-дептерден-дептерлер-

дептерибиз ж. б. сыяктуу.

Ошондуктан « Алар сүйлөм аркылуу билдирилип жаткан пикирдин тутумундагы абалында көмүскөдө калат деп эсептелиши мүмкүн. Бул болсо, грамматикалык форманын маанисинин экспликациясын (ишке ашышын) татаалдаштыруучу себептердин бири». (С. Д. Кацнельсон, 1986, 155-б.).

Демек, ар кандай кептик конструкцияда грамматикалык маани бар болгону менен өзүнчө түшүнүк бербейт, лексикалык маанинин көмүскөсүндө калат. Адатта сүйлөөчү жана угуучу тилдик механизмден автоматтык түрдө пайдаланат. Тил бирдиктери аракеттен четтеп өтүүгө мүмкүн болбогон грамматикалык маани бир гана лексикалык маанинин көмүскөсүндө калбайт, анын дээрлик тутумдук бөлүгүнө да айланат. Ошондуктан көптөгөн изилдөөчүүлөр лексикалык жана грамматикалык маанинин ортосуна абсолюттук чек коюуга болбостугун белгилешкен. Бирок илимий изилдөөлөр лексикалык жана грамматикалык маанинин ар бирин айрым-айрым өзүнчө үйрөнүүнү талап кылат. Бирок өз-өзүнчө иликтөө шарттуу жана нукура теориялык жактан изилдөөгө гана мүмкүнчүлүк берет. Тил бирдигинин мааниси, тилдик маани сүйлөмдө же текстте гана аныкталат, ошондуктан изилдөө бир топ татаалдашат.

Жыйынтыктап айтканда, грамматикалык маани тилдик жана тилдик эмес мамилелердин абстракттуу жана жалпыланган жыйынтыгы, ал эми аны билдирүүнүн ар кандай жолу грамматикалык форма болуп саналат. Бирок ар кандай грамматикалык форма бир гана өз ярусташтары менен гана категориалдык мамилелерге кирет. Түрдүү ярус бирдиктеринин өз ара мамилелери категориядан ирирээк бирдигин, алкакты (поле) уюштурат.

Философиянын жалпылык жана жекелик жөнүндөгү категориялары адегенде жогорку даражадагы абстракция, нукура илимий мүнөздөгү түшүнүктөрдөй сезилет. Бирок инсандын коомдогу, жадагалса, кадыресе турмуш жашоосундагы да зарылчылык жалпылык жана жекеликти аныктоо менен түздөн-түз байланышкан.

Таануунун илимий теориясында аталган категориялар, кубулуштар жана алардын ички имманенттик негизи – мазмунду айырмалоонун мааниси теңдешсиз, б. а., так ушундай айырмалоону сезүү илимий жактан таануу болуп эсептелет. Эмпирикалык таануу жеке окуяларга багытталса, илимий таануу алардын себеби, мазмуну,

жалпылыгына багытталат. Тилдердин ар кандай бирдигинин биз изилдөө жүргүзүп жаткан бөлүгү кепке тиешелүү. Бирок теориялык, илимий лингвистиканын милдети мына ушундай жекеликтер – кептик кубулуштардын көмүскөсүндө калган, андоого мүмкүн болбогон жалпылыкты табуу болуп эсептелет. Грамматикалык маанини талдоодо мындай анализ жолу кандай натыйжаларды берет?

Жекеликтин анализи аң-сезимибиз аркылуу ишке ашырылгандыктан, ал бир топ конкреттүү. Мисалы, кээ бир грамматикалык форманын жекелик мамилелерин аныктоо үчүн аны байкоо гана жетишет. Бирок биз белгилеген «конкреттүүлүк» салыштырмалуу түшүнүк катары эсептелет. Анткени инсандын сезими предметтин мазмунун толук аңдай албайт. Ар кандай кептик классификация бүтпөгөн бойдон калат. Айрыкча, изилдөөгө алынган ошол грамматикалык форманын он чакты маанисинин аныкталышы, анын он биринчи же он экинчи маанилери да ишке ашышына тоскол боло албайт. Жекеликтин классификациясы барган сайын майда-чүйдөсүнө чейин кеңейип бара берет. Мисалы, лингвист улам жаңы маалыматтарга, булактарга ээ болот, классификация процессинде түрдүү усул, ыкмаларды колдонот, изилдөөчүлөрдүн саны көбөйөт. Бирок булардын эч кимиси бизди жалпылыкка жакындаштыра албайт. Жалпылыкты ачууда бир эле курал – бул инсандын аң - сезими. Жалпылыкты табуу үчүн жекеликтин тутумунда болгон, бирок түшүнүү – эмпирикалык изилдөөнүн натыйжасы болуп саналып, башка жекеликтер менен пайда болгон синтездин артындагы белгисиз мазмун бөлүкчөлөрү изделип табылат жана жалпыланат.

Грамматикалык мааниге кайтсак. Талдоого алынып жаткан грамматикалык белгилүү форманын ар бири конкреттүү колдонулушунда ишке ашып жаткан грамматикалык маани синтагматикалык жана айрым парадигматикалык мамилелердин таасиринен түрдүүчө болуп өзгөрөт. Мисалы, бир эле жөндөмөнүн маанисин карап көрөлү. Чыгыш жөндөмөсүн билдирүүчү маанилер көп түрдүү болушу мүмкүн:

Өзбек тилинде: *Бола – асалдан ширин* – кийслаш маэноси.

Ипакдан күйлак кийиб – материал маэноси.

Үндан түртни айриди – бутун - қисм маэноси.

Кыргыз тилинде: *Бала – балдан таттуу* – салыштырма мааниси.

Жибектен көйнөк кийип – материалдык мааниси.

Ондон төрттү кемитти – бүтүндүн бөлүк мааниси.

Мындай маанилик катарды дагы да кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк бар. Ушулардын баары чыгыш жөндөмөсүнүн маанисиндеби? Албетте жок. Мунун себеби жөнөкөй. Эгерде бир жөндөмөнүн ушунча мааниси болсо, анда тилдин коммуникациялык актысы үчүн бул бүт бойдон жараксыз болуп калар эле. Инсан мындай ар түрдүүлүктү эсинде сактап кала

албайт. Ошондуктан инсан тилден эркин пайдаланса, ушул түрдөгү жеке грамматикалык маанилерди коштоп турган жалпы грамматикалык маанинин болушу шексиз.

Түркологиянын тарыхында жалпы грамматикалык мамилелерди изилдөөгө арналган иликтөөлөр XX кылымдын экинчи жарымынан башталган. Тил система болгондон кийин, анда структуралык мамилелер өз алдынча орун алышы анык. Мунун натыйжасында жалпы грамматикалык маанини ачуу жеке грамматикалык маанилердин түрдүү мамилелерин пайда кылуу аркылуу ишке ашырылат. Тилдик бирдиктердин, айталы, белгилүү бир грамматикалык форманын колдонулушунун бардыгын аныктоо мүмкүнчүлүгү жок. Бирок окшош кептик шарттарда ишке ашуучу типтүү жагдайлар бар экендиги анык жана так, мына ушуларды топтоо жана мамилелерди аныктоо мүмкүнчүлүгү бар. Биздин традиция боюнча жеке грамматикалык маани деп аташыбыз, чындыгында, ушундай өз алдынча грамматикалык маанилер менен шартталгандыгын көңүлдөн чыгарбашыбыз керек.

Жалпы грамматикалык маани жогорку даражадагы абстракция катары жеке грамматикалык маанилердин мамилелер тизмегин камтыйт. Демек, аны ачуу үчүн мына ошол мамилелерди аныктоо керек болот.

Тилдин бирдиги кеминде эки түрдүү мамиледе болушу белгилүү. Бул мамилелерди, жалпысынан, морфологиялык бирдиктерге салыштырмалуу караган элек. Жеке грамматикалык маанилер да мына ошондой мамилелерде, б. а., жогоруда белгиленгендей, парадигматикалык мамилелерде турат. Жеке грамматикалык маанинин мындай мамилелери гетерогендик мүнөздө болуп, биринчиден, башка жеке грамматикалык мамилелерге, экинчиден, өзү таандык болгон тилдин бирдиги ырааттуу корреляцияга кирүүчү башка бирдиктердин (жакын ырааттуу алмашынуучу коррелянттар – категориядаштардын болушу, шексиз, себеби тилдин бирдиги категорияда жашайт) жеке грамматикалык маанилерине, үзгүлтүксүз корреляцияга кирүүчү жанаша тилдин бирдиктери (үзгүлтүктүү коррелятивдүү мамилелерде туруучу жандаш тил бирдиктеринин да бардыгы бир топ кеңири таралган. Себеби белгилүү грамматикалык категориялар көбүнчө мейкиндик же функционалдык - семантикалык категориялар тутумуна кирет) жеке грамматикалык маанилерине мамилелерин камтыйт.

II бөлүм. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги атоочтук категориялар

2.1. Сан категориясы

Грамматикалык категориялардын бири болгон сан категориясы кыргыз, өзбек тил илиминде дээрлик бирдей деп белгилесек болот. Кыргыз тилинин өзүнө таандык фонетикалык өзгөчүлүгү болгондугуна байланыштуу бул категориянын жалгыз грамматикалык каражаты *-лар* дын фонетикалык варианттары көп. Бирок бул анын мазмунуна эмес, реализацияланышына байланыштуу. Биз бул жеке грамматикалык формаларды жалгыз жалпы грамматикалык формаларга топтоп «көптүк» формасы деп атайбыз. Бирок кыргыз жана өзбек тилдеринде көптүктүн реализацияланышындагы өзгөчөлүктү аныктоо максатында түшүнүк берүүгө туура келет. «Зат атоочтордо грамматикалык көптүк мааниси *-лар* мүчөсү менен туюнтулат». (Хозирги узбек адабий тили, 1966, 204-б.). Жогоруда белгиленгендей, өзбек тилинде көптүк маанисин билдирүүчү жалгыз *-лар* мүчөсү бар, кыргыз тилинде да *-лар* мүчөсү –жекелик жана көптүк маанини бири-биринен айырмалоочу жалгыз грамматикалык каражат. Өзбек тилинде сан категориясынын бирдик формасы нөл көрсөткүчкө ээ болсо, кыргыз тилинде бирдик форма «*бир*» жана «*жалгыз*» сөздөрүнүн жардамы менен жасалат. «Кыргыз тилинде жекелик санды бири-биринен айырмалап турган грамматикалык каражат көптүктүн *-лар* мүчөсү болуп эсептелет». (И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 53-б.). Кээ бир тилчилер кыргыз тилиндеги көптүк сан мамилелерине жогоруда айтылгандар менен бирге лексикалык жол менен жасалышын белгилешет: «Кыргыз тилинде зат атоочтун көптүк сан маанилери морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик жолдор менен уюшулат». (И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 54-б.).

Көптүктүн *-лар* мүчөсү морфологиялык өзгөчүлүктөргө байланыштуу бир канча варианттарда келет. Сөздөрдүн үндүү, үнсүз менен аяктаганына карап *-лар* мүчөсү түрдүүчө өзгөрөт. Мындай өзгөрүүдө үндүү жана үнсүз фонемалардын артикуляциялык жана акустикалык белгилери эске алынат. Көптүктүн *-лар* мүчөсү тыбыштык түзүлүшү ар түрдүү сөздөргө уланып, төмөнкүдөй варианттарда келет:

- сөз үндүүлөр менен аяктаса аларга *-лар, -лер; -лор, -лөр;*
- сөздүн негизи каткалаң үнсүздөр менен аяктаса *-тар, -тер, -тор, -төр;*
- сөздүн негизи жумшак үнсүздөр менен аяктаса *-дар, -дер, -дор, -дөр;*
- сөздүн негизи «р» жана «й» үнсүздөрү менен аяктаса *-лар, -лер; -лор, -лөр.*

Өзбек тилинде болсо *-лар*. Бул төмөнкү таблицада так көрсөтүлөт:

Абал	Грамматик алык каражат (Кыргыз Тилинде)	Негизге карай өзгөргөн вариант	Мисалдар		Грамматикалык каражат (өзбек тилинде)	Негизге карай өзгөргөн вариант
			Кыргызча	өзбекче		
I абал	-лар	-лар -лор -лер -лөр	сатуучуулар тоолор кемелер билимдүүлөр	сотувчилар тоьлар кемалар билимлилар	-лар -лар -лар -лар	- - - -
II абал	-лар	-тар -тор -тер -төр	шкафтар оттор китептер өрдөктөр	шкафлар үтлар китоблар үрдактлар	-лар -лар -лар -лар	- - - -
III абал	-лар	-дар -дор -дер -дөр	алтындар столдор кийимдер күндөр	олтинлар столлар кийимлар кунлар	-лар -лар -лар -лар	- - - -
IV абал	-лар	-лар -лар -лор -лөр	майлар шаарлар токойлор өмүрлөр	ньлар шаьарлар үрмонлар умрлар	-лар -лар -лар -лар	- - - -

Зат атоочтордун көптүк түрүнүн синтаксистик жол менен жасалышы түрк тилдеринде, ошондой эле, өзбек жана кыргыз тилдеринде дээрлик окшош. *-лар* дын көлөм көрсөтүүдөгү мүмкүнчүлүгү дайыма белгиленет жана анын семантикалык мүмкүнчүлүгү бардык түрк тилдеринде дээрлик бирдей түшүндүрүлөт. Муну кыргыз жана өзбек тилдеринин мисалынан ачык көрүүгө болот.

Сан категориясынын дагы бир мүчөсү нөл форма же жеке форма деп аталуучу категорияга да көз караштар түрдүүчө. Академиялык грамматикаларда сан категориясынын эки мүчөлүү экендиги белгиленип жүрөт.

«Зат же заттык түшүнүктү билдирген башка сөздөр сан жагынан жекелик жана көптүк болуп эки түргө бөлүнөт.

Жекелик түр эки тилде тең заттын жалгыздыгын (китеп, карындаш) же алардын бүтүндүгүн, бөлүнбөстүгүн (бакыт, жаштык, балалык, карылык) билдирет. Көптүк түр заттын жалгыз эмес, бир канча экендигин билдирет: *бала – балдар балалар, үй – үйлөр, жолдош – жолдоштор*». (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 188-б.). Же «сан категориясынын эки формасы бар: *-лар* формасы жана ага карама- каршы белгилене турган нөл көрсөткүчтүү форма. ... Адатта *-лар* аффикси көптүк формасы деп аталат; ошого карай форма жана мааниде ага карама-каршы коюла турган аффикси жок учур жекелик деп белгиленип жүрөт». (Ызбек тили грамматикаси, 1975, 125-б.). Бирок мындай көз караш түркологияда башка альтернативаларга да ээ.

Айрыкча, В. Г. Гузев, Д. М. Насиловдор нөл форманы билдирүүчү маани текстте камтылгандыктан, аны сан категориясынын аффикси катары кароого болбойт деп эсептешет. Ушул көз караштагы түркологдордун пикири боюнча, бул категориянын мамилелеринде эки түрдүү пикир бар:

-биринчиден, *-лар* ды жалгыз көлөм – көптүк билдирүүчү форма деп эсептөө;

-экинчиден, *бир* сөзүн жекеликте билдирүүчү каражат катарында

-лар менен бирге бир категорияга киргизүү.

Бизди бул эки пикир тең ынандырбайт. Себеби бир гана формадан категория түзүлбөйт. Ошону менен бирге категориалдык эмес форма да болбойт. (Бул жөнүндө изилдөөбүздүн тиешелүү бөлүмдөрүндө сөз болду). Анан *бир* сөзүн *-лар* менен категориялаш кылуу да мүмкүн эмес. Булар башка-башка ярустун бирдиктери болуп, белгилүү алкакка (поле) бириге алышы мүмкүн, бирок категорияга бириге албастыгы анык. Биздин оюбузча, иликтөөгө алынып жаткан көз караштын жыйынтык чечимдери гана эмес, негиздери да толук илимий эмес. Нөлдүк форманы билдирүүчү мазмун алар белгилегендей, контексттен келип чыкпайт. Ар кандай тил бирдиги сыяктуу, нолдук форма да өз маанисине, контекстке кирбей туруп ээ, туурасы ал ушул контекстке өз мазмунунда болгон белгилүү өзгөчөлүгүнө карай кирет. Бирок угуучу (окуучу) үчүн бул маанини түшүнүүдө контексттен башка мүмкүнчүлүк жок. Бир гана нөлдүк форма эмес, жалпысынан, ар кандай грамматикалык форманын мааниси тилди пайдалануучу үчүн, албетте, кандайдыр контекстти шарттайт. Ошонун натыйжасында биз сан категориясынын эки мүчөлүү экендигине тийиштүү пикирди колдойбуз.

-лар уланган сөздү көптүк форма деп, ноль форманы болсо жеке форма деп атоо калыптанып калса да, бул маанилер алар көрсөтүшү мүмкүн болгон жеке грамматикалык маанилердин айланасында эле чектелип калбайт.

Жеке грамматикалык маанилердин көптүгү эки түрдүү боло алат:

1) жөнөкөй көптүк – бир түрдөгү предметтердин бир канчасын көрсөтөт:

Ўзбекче: *Қизлар чувиллашиб югуриб келишди.*

Қизлар = қиз + қиз + қиз ...

Кыргызча: *Кыздар ызылдашып жүгүрүп келишти.*

Кыздар = кыз + кыз + кыз...

2) көз карандылуулук негиздеги көптүк – өз ара байланышы болгон предметтерден турган көптүктү көрсөтөт:

Ўзбекче: *Ҳозир Мастуралар ҳам келишади.*

Мастуралар = Мастура + Мастуранинг отаси + Мастуранинг онаси ва бошқалар.

Кыргызча: *Азыр Мастуралар да келишет.*

Мастуралар = Мастура + Мастуранын атасы + Мастуранын апасы жана башкалар.

Ошондой эле -лар, салыштырылып жаткан эки тилдин ар биринде топтоштуруу (а), далил (б), чамалама (в) сыяктуу жеке грамматикалык маанилерди көрсөтө алат:

а) өзбекче: *талабалар газетаси*

қурувчилар кун

кыргызча: *студенттер газетасы*

куруучулар күнү

б) өзбекче: *Мўйловлари ўзига ярашган йигит экан.*

Бир зумда кўз олдим қоронғилашиб кўнгилларим айниб кетди.

Кыргызча: *Муруту өзүнө жарашкан жигит экен.*

Бир паста көз алдым карангылашып көңүлүм айланып кетти.

в) Өзбекче: *Бизникига соат беиларда келинг.*

Уч йиллар аввал уни тасодифан учратиб қолдим.

Кыргызча: *Биздикине саат беилтерде келгиле.*

Үч жыл мурун аны кокустан учуратып калдым.

Нөлдүк форманы көрсөтүүчү жеке грамматикалык маанилердин тизмеги да өзүнө таандык, бирок көптүк форманы көрсөтүүчү жеке грамматикалык маанилерге окшош жактары да кездешет. Айрыкча, нөлдүк форма да жамдоону жана көптүктү көрсөтө алат. Бирок нөлдүк форманы көрсөткөн көптүктө жана топтоштурууда (а), тоталдуулук, көптүк форманы көрсөткөн көптүктө жана топтоштурууда (б) бөлүнүүчүлүк үстөмдүк кылат:

а) өзбекче: *Кутубхонага китоб олиб келинди.*

Ишчи синфи ҳар қандай ижтимоий тузумда ҳам мавжуд бўлади.

Кыргызча: *Библиотекага китеп алып келинди.*

Жумушчу тобу ар кандай коомдук түзүлүштө да бар болот.

б) өзбекче: *Китоблар* стол устида, кроватда, ерда – ҳамма
жойда сочилиб ётар эди (кўплик).

Биз уни *ўқитувчилар* кунни билан табрикладик (жамлик).

Кыргызча: *Китептер* стол үстүндө, кроватта, жерде – бардык
жакта чачылып жатат эле (көптүк).

Биз аны *мугалимдер* күнү менен куттуктадык
(биримдик).

Ошондой эле нөлдүк форма көптүк формадан айырмаланып, көлөмдүк анык көптүктү да көрсөтө алат.

Өзбекче: Хонада уч киши гурунгашиб ўтирар эди.

У ўн кундан сўнг қандай кетган бўлса, шундай қўққисдан *кириб келди*.

Кыргызча: *Каанада* үч киши сүйлөшүп отурат эле.

*Ал он күндөн соң кандай кеткен болсо, кокусунан
ошондой кирип келди.*

Жекелик сандын жеке грамматикалык мааниси да конкреттүү белгилүү контексттерде көрүнөт. Шилтеме ат атоочтор же «*бир*» саны менен көрсөтүлгөн аныктооч мына ошондой контекстти түзөт:

Өзбекче: *Ўша йигит* қайтиб бу атрофда кўринмади.

Сизни *бир киши* уч марта сўраб келди.

Кыргызча: *Ошол жигит* кайтып бул жерде көрүнбөдү.

Сизди *бир киши* үч жолу сурап келди.

Көптүк форманы көрсөткөн жеке грамматикалык маанилердин биримдигинин натыйжасында ага анык эмес, бөлүнүүчү эсепти көрсөтүүсү да мүмкүн. Нөлдүк форма болсо анык же анык эмес бөлүнбөс көлөмдү көрсөтөт. Алар өз ара «анык эместикти көрсөтүүчү» белгисине карай көптүк форма активдүү, ноль форма пассивдүү мүчө болгон привативдик оппозицияны пайда кылат. «Көлөмдүк сапатты көрсөтүү» белгисине карай эквиваленттик оппозицияда болот: көптүк форма бөлүнүүчүлүктү, нөлдүк форма болсо бөлүнбөстүктү көрсөтөт. Мына ушул оппозицияларда алардын өз ара мамилелеринин тизмегинде, жогоруда каралган эки форманын жалпы грамматикалык мааниси ачылат да, жалпы грамматикалык маанилердин биримдигинен сан категориясынын жалпы грамматикалык мааниси аныкталат. Сан категориясы көлөмдүк, аныктык жана аныктык эмес сапаттык бөлүнүүчүлүк жана бөлүнбөстүк менен бирге туюнтулат.

2.2. Субъективдүү баалоо категориясы

Тил илиминде субъективдүү баалоочу формалар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар XX кылымдын башында эле айтыла баштаган. Лингвистикалык адабияттарда бул категория ар кандай аныктамаларга ээ. Мисалы А. И. Ефимов: «Экспрессивдүү каражатка эркелеткен, кичирейткен сөздөр кирет», - деп жазат. (А. И. Ефимов, 1961, 85-б.). Белгилүү окумуштуу Ф. М. Мусабекова да кичирейткен жана эркелеткен түшүнүктү уюштурган мүчөлөр аркылуу да сөз жасоо мүмкүнчүлүгү бар экендигин белгилеген. (Ф. М. Мусабекова, 1976, 105-б.). III. Казаков өзүнүн Хамзанын драмаларынын негизинде изилдеген эмоционалдук-баалоочу сөздөрдүн оң маанилик белгилерин туюндуруучу экспрессивдүү лексемалардын боектуулугуна карата салтанаттуу жана поэтикалуу сөздөр деп эки топко бөлүштүргөн. Эмоционалдуу оң жана терс маанилик белгилерди экспрессивдүү боекчолуу сөздөр менен байланышта караган. Окумуштуу С. Давлетов кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги мүчөлөрдү субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү экендигин ачууга аракет жасаган: «...угармандардын (окурмандардын) эмоциясына таасир этет, сүйлөөчүнүн сезимин, кандай мамиледе экендигин туюнтат. Бул же тигил көрүнүштү, нерсени, кыймыл-аракетти... таасирдүү күчөтүп же өтө жогорулатып, же болбосо абдан төмөндөтүп билгизүү да ушундай каражаттарга мүнөздүү». (С. Давлетов 1995.).

Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү морфологиялык форма байыркы түрк (V – VII кылым), эски түрк (XI- XIV кылымдын 1 - жарымы) дооруна тиешелүү жазма (жат) эстеликтеринде да бар.

Мисалы, Г. Абдурахмонов, А. Рустамовдун «Қадимги туркий тил» (Ташкент, 1982) китебинде, байыркы түрк тилинде *-ақ (-ак), -қи (-ки), -чиқ (-чик), -ч* сыяктүү кичирейтүү жана эркелетүүнү уюштурган мүчө (*йүл – йүлак («сўқмоқ»), ўглан – ўгланчиқ (йигитча), ата– атақи (отажон), ата—атач (отагина)*) бар экендиги көрсөтүлөт.

Өзбек тилинде байыркы өзбек адабий тили (XIV кылымдын 2 - жарымы – XIX кылымдын 2 - жарымы) доору субъективдүү баалоо категориясын уюштуруучу форманын ар түрдүүлүгү жана маанинин көлөмүнүн кеңирилиги менен өзгөчөлөнүп турат.

Байыркы түрк тилдеринде да *-қина, (-гина, -гина)* мүчөсү менен субъективдүү баалоо формасы жасалган. Атап айтканда М. Кашгаринин «Дивани лугатит турк» эмгегинде *-қина (-гина, -гина)* мүчөсүндө кичирейтүү менен бирге эркелетүү маанисинин көрсөтүүлүшү айтылат. Байыркы түрк тилинде (XI кылым) бул мүчөнүн *-қина (-кина)* түрүндө колдонулушу да жолугат. Мисалы: *ўгилқийа (ўгилча), қизқийа (қизча), арқийа* (кичкина киши), *еркийа* (кичкина ер) (Кашгари М. Дивани лугатит турк. 3-том, 184-185-б.).

Байыркы түрк тилинде эркелетүүнү билдирүүчү *-қи* мүчөсү да бар болгон. Мисалы, *отоқи* (отагина), *опоқи* (опагина, суюкли она) (опоки сөзү азыр да колдонулат) сыяктуу. Бул мүчө азыркы тилде мүчөлүк абалын жоготкон. Ташкент диалектисинде *опоқи* сөзү жакындык, туугандыкты билдирүүчү тубаса сөз (тарыхый жактан туунду) катарында көрсөтүлөт.

-қина, (-гина, -гина) мүчөсүнүн зат атоочко жалганып, кичирейтүү, эркелетүү маанисин пайда кылышы туурасында А. Бахадырхандын «Шажараи турк» аттуу эмгегинде айтылган.

Ушул мүчөнүн байыркы жана эски түрк тилдериндеги формасы, анын грамматикалык жана семантикалык өзгөчөлүгү жөнүндө профессор А. Гуламов: «*-гина*» аффикси... Бул элемент байыркы жазууларда *-қийа, -кийа* түрүндө кездешет. Эски өзбек тилинде ал *-ьина, -гина; -қина, -кина* формасында жолугат. Азыркы өзбек тилинде бул мүчөнүн негизги формасы *-гина*. *-гина* аффикси кең мааниде кичирейтүү формасынын модификациясы болот. Биз жалпысынан, сүйлөмгө тиешелүү болгон *-гина* модалдык бөлүкчөсүн жана бир гана сөзгө тиешелүү болгон так ушул аффиксти өзгөчө белгилейбиз. Биринчи абалда айырмалоо мааниси байкалат, экинчисинде кичирейтүү-эркелетүү маанисин кошумчалоочу аффикс катары көрүнөт. Азыркы өзбек тилинде бул эки маанини барктоо үчүн фонетикалык каражат пайдаланылат: чегаралоо, айыруу маанисиндеги *-гина* аффикси басымсыз, башка бардык абалда ал басымды сактайт. Бул элемент бардык сөз түркүмдөрүнө жалганат. Анын жардамы менен предмет, белги жана аракеттин «субъективдүү баасы» (форма жасалышы) билдирилет

Эски түрк тилин жана эски өзбек адабий тилинин корунда жолуга турган *-ан* мүчөсү эки түрдүү түшүнүк берет: биринчиси – көптүк маани берүүчү мүчө; экинчиси – кичирейтүү, же эркелетүүнү уюштуруучу мүчө.

М. Кашгаринин «Дивани лугатит түркүндө» (индекс) акырында берилген «Грамматикалык көрсөткүчтөрдө», Г. Абдырахманов, Ш. Шукуров тарабынан жазылган «Грамматикалык очеркте» да *-ан* көптүктүн грамматикалык каражаты катарында анализделген: *ўглан иглашди, эран урпашди* сыяктуу. Бирок «Грамматикалык очеркте» *ўглан, эран* сөзү жекеликте көрсөтүү үчүн да колдонулгандыгы айтылып, *ўглан, эритти, =урч эрон* мисалдары келтирилет. «Индекс» тин 190 - бетинде *ўглан* сөзү 1) жаш уул бала; 2) балдар катары түшүндүрүлөт. Демек, *-ан* мүчөсү эки функцияда: кичирейтүү жана көптүктө колдонулгандыгы белгиленген. Бирок «Диван»дын өзүндө *-ан* мүчөсүнүн кичирейтүү маанисинде түшүндүрүлгөнүн жолуктурабыз: *ўглан биликсиз* – ёш болада а=л йү=, *иккиз ўглан* – эгиз бола (индекс, 141, 160)

-ан көптүк мүчөсү деп эсептелген учурда тутумунда *ўглан*, *эран* сөздөрү болгон туюнтманын багындыруучу компоненти этиштин кош мамилесинин формасында, **-ан** жекелик деп эсептелген орунда болсо, этиш негизги мамилесинде жана жекелик формасында болот. Демек, *ўглан*, *эрон* сөзүнүн жекелик же көптүктү көрсөтүү аны менен байланышкан этиш аркылуу аныкталат, жекелик санда колдонулганда кичирейтүү-эркелетүү маанисин берет.

Азыркы өзбек тилинде **-он** (тарыхый **-ан**) мүчөсү «чоңойтуу», «улуулуку билдирүү» маанисинде келет. *Ўглон* сөзү азыркы өзбек тилинде да негизинен жаш адамга карата иштетилет, айрым учурда эркелетүү маанисин билдирүүчү каражаты катары да колдонулат.

Мисалы: *Кеча дарвозангизни 20 ёшлар чамаси чиройли бир ўглон тақиллатди. – Кечээ дарбазаңызды 20 жаштар чамасындагы сулуу бир жигит такылдатты.*

Ўглоним, сен билан фахрланаман. – Уулум, сени менен сыймыктанам.

Қирғизистоннинг ёш ўглони ҳам космосга парвоз қилди, биз бу билан фахрланамиз. – Кыргызстандын жаш уулу да космоско чыкты, биз муну менен сыймыктанабыз.

-чақ(-чак, -чиқ) мүчөсү эски түрк тилинде да, эски өзбек адабий тилинде да кичирейтүү жана эркелетүү формасы катарында келет: бақачук (баканын кичинекейи) (Қашгари М. 246 – б.) келинчак (келинчек – жаңы күйөөгө чиккан кыз).

Өзбек тилинде **-чак, -чоқ, -чиқ** морфемалуу *ўргимчак*, (жөргөмүш) *луччак* (шабдалынын бир түрү), *аргимчоқ* (селкинчек), *қўғирчоқ* (куурчак, кукла), сыяктуу сөздөр бар, алар азыркы өзбек тилинин эрежелери боюнча морфемага жана мүчөлөргө бөлүнбөйт. Бирок ошого карабай, жогорудагы сөздөрдүн тутумунда барибир кичирейтүү оттенкасын бар экендиги сезилет.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде аз өнүмдүү эсептелген, өзүнүн милдетин жана маанисин жоготкон айрым мүчөлөр да бар, ал азыркы өзбек жана кыргыз адабий тилдеринде өтө сейрек колдонулат. Кээ бирлерин, мисалы, **-как**: *эркак* (эркек), *ыуркак* (коркок), *жиккак* (кичинекей); **-ғай**: *қудағай* (*кудагый* – кыргыз тилинде активдүү сөз), **-чин**: *барчин* (бирдеме сала турган идиш) кичирейтүүнүн мүчөсү экендигин аныктоо үчүн диахроникалык мүнөздөгү изилдөөнү талап кылат.

Азыркы өзбек тилинде кичирейтүү маанисин билдирүүчү **-ак** мүчөсү да бар. Ал бир жагынан тажик тилинен кабыл алынган *мўйчинак* (*пинцет*), *гаштак* (көңүл ачуу), *даштак* (*талаа*) сыяктуу сөздөрдө; экинчи жагынан, нукура өзбекче *канизак* (кандын катындарына кызмат кылуучу жаш кыздар), *тугунчак* (кичинекей бирдемени салып байлап коюлган түйүнчөк), *қирмизак* (эми кызарып бышайын деп калган кичинекей алма-кырмызак) сыяктуу сөздөрдүн тутумунда жолугат.

Аз өнүмдүү, бирок кичирейтүү оттенкасына ээ болгон бир нече көрсөткүч бар, алар азыркы өзбек тилинде кээ бир сөздөрдө гана жолугат:

-**ка** мүчөсү: *Энди менинг йўлимни түсма, йўлкада* дуч келиб қолсанг, четланиб ўта олмайсан (Т. М.) – *Эми менин жолумду тоспо, тосмодо жолугуп калсаң капа болбойсуң.* – Бул сүйлөмдө **йўлкада** сөзү кичинекей, өталбас, тайгак жерди билдирет.

-**кай** мүчөсү: *Болакай ана бу уйдан сув олиб чиқиб бер, чанқадим.* (Т. М.) – *Тигил үйдөн суу алып чыгып берчи, балакай, суусадым.* Бул сүйлөмдө **болакай** сөзү кичинекей, жаш балага карата суранычты билдирип жатат.

Илгери кеңири колдонулган, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо маанисин билдирген мүчөлөр арбын, бирок азыркы өзбек адабий тилинде дээрлик жолукпай калгандары да бар. Мисалы, (а)ч мүчөсү «Дивани лугатит түрктө» төмөнкүчө мааниге ээ: *үгулич, улич* (ўғилча), *атач ўгул* (өзүн чоң кишидей көрсөткөн бала), *анач* (эне кыз), (атап айтканда, өзүнүн зиректиги, акыл-эси менен бардыгынын энесиндей эсептелүүчү жаш кыз), *экач* (зирек кыз), *бекач* (шахзаада).

Корутундулап айтканда, субфективдүү баалоочу маанини билдирүүчү форма жана анын маанилик алкагы өзбек тилинин жана кыргыз тилинин өнүгүү мезгилинде өзгөрүп бара жатат, алардын көпчүлүгү азыркы күндө эки тилде тең иштетилбей калган, кээ бирлери доордон доорго өтүп лексикалык морфема тутумунда синтездешип, ал бөлүнбөс бүтүнгө айланып калган.

Азыркы өзбек тилинде да *келинчак, отажон, болагина, дадажон, дундиқча, Хамзахон, Валихон* сыяктуу көптөгөн сөздөр бар. Мындай сөздөр кыргыз тилинин лексикасында сейрек жолукканы менен, бул тилде да субфективдүү баалоо формасында пайдаланылат, мисалы: *келинчек, атажсан, тайке, байке (байаке), тайаке, агатай, акетай, балатай, байкетай, инитай, жеңетай, күлчөтай, Бибижан, Дайрабүбү, Жаңылай, Лайлыкан, Лолакан, Сайрагүл ж. б.*

Өзбек тилинде (кыргыз тилинде да) субфективдүү баалоо категориясына тиешелүү формалар сүйлөөчүнүн объективдүү коомго оң же терс мамилесин берүү милдетин аткарат.

Жеке мамиленин, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо, кемсинтүү, күчөтүү маанисин түрдүүчө мүчөнүн жардамы менен көрсөтүлүшү өзбек тилинде кеңири таралган. Мисалы, *қизча, йигитча, келинчак (келинчек), қузичоқ (козучак), тойча (кулунчак), моюнчак (дүмүрчөк)* сыяктуу сөздөрүндөгү *-ча, -чак, -чоқ* мүчөлөрү кичирейтүү маанилерин билдирсе, *болагина (кичинекей бала), укажон (ини), холажон (тай эже), тогажон (тайаке), акахон (байке, байаке),* сөздөрүндөгү *-гина* мүчөсү көп учурда эркелетүү жана кээ бир учурда кемсинтүү маанисинде да келе берет. Демек субфективдүү баа берүү

формасын кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин билдиргенине байланыштуу эки топко бөлүүгө болот. Өзбек тилинде субъективдүү баалоону билдирүүнүн үчүнчү түрү да бар: ал -лар кошумчасын тууган-урукту билдирүүчү сөзгө таандык мүчөсүнөн кийин жалгоо менен жасалат:

Өзбек тилинде: *онамлар, опамлар, дадамлар, акамлар, тогамлар*.

Кыргыз тилинде: *апамдар, эжемдер, атамдар, агамдар, тайкемдер*. Мындай жол менен жасалган сөздөрдө кошумча -лар уландысы урматтоо маанисин билдирүүчү форма катары каралышы керек. (Кыргыз тилинин кээ бир говорлорунда да *эжемдер, атамдар, агамдар* деп айтылып жүрөт.)

Мындай топторго бөлүштүрүү бир жагынан туура, себеби субъективдүү баалоочу форма өзүнүн ичинде речтик чөйрө, интонация, пикирдин кимге арналгандыгы менен дагы ар түрдүү маани пайда кылуу же айрым форма: кичирейтүү, эркелетүү, кемсинтүү, урматтоо маанисин билдириши мүмкүн. Мисалы, *дундикча (-), келинчак (келинчек)* тибиндеги сөздөр кептик жагдайга ылайык кичирейтүү да, эркелетүү, урматтоо да маанисин билдире алат. Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү форма жалгыз кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин гана билдирбейт, мындан башка сезим (мамиле) маанисинин келип чыгышында да катышат. Модалдык маани сүйлөөчүнүн жашы, коомдогу орду жана ал ким жөнүндө сүйлөгөндүгү менен өзгөрүүшү мүмкүн. Ошентип, субъективдүү баалоо категориясынын формасын билдирген маанисине карап, жогоруда бөлүштүрүлгөн топторго так чек коюу мүмкүн эмес. Айрыкча кичирейтүү жана эркелетүү мааниси бири-бири менен өтө жакын болгондуктан, аны бири-биринен чегаралоо кыйын. Ал контексте гана билинет.

Субъективдүү баалоо категориясы сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп жибербейт: *(үргамчак (жөргөмүш), күзирчоқ (куурчак), күрпача(көрпөчө), богча (жааш балдар ойной турган жер))* сыяктуу сөздөрдөн сырткары), негизде билдирилген мааниге кошумча (коннотатив) маани киргизет, атап айтканда, китеп жана китепче эки сөз болсо да, негизинен бир гана предметти (китепти) билдирет.

Субъективдүү баалоону билдирүүчү формада стилдик боек ачык- айкын сезилет. Ошон үчүн жазуучулар жана акындар образ жана персонаждын мүнөз өзгөлүгүн ачууда, алардын речин өзүнө индивидуаллаштырууда субъективдүү баалоо формасына кайрылышат. Субъективдүү баалоо формасы көбүрөөк көркөм жана сүйлөшүү речи үчүн мүнөздүү тилдик бирдик болот.

Ошентип, субъективдүү баалоо формасынын стилдик баа анын түрдүү маанини пайда кылуу, баалоо касиетине ээ экендиги менен өзгөчөлөнөт.

Субъективдүү баалоочу маанини пайда кылуунун фонетикалык, лексикалык, лексика-грамматик өзгөчөлүгү да бар, бирок өзбек тилинде субъективдүү баалоо мааниси негизинен морфологиялык жол менен, атап айтканда, сөздүн негизине субъективдүү баалоо маанисин билдирүүчү ар түрдүү мүчө жалгануу менен туюндурулат.

Эми субъективдүү баалоо категориясынын формаларын карап көрөлү.

Өзбек тилинде кичирейтүү маанисине ээ болгон сөздүк формасы **-ча, -чоқ, -чак, -чиқ** мүчөлөрү болуп саналат.

Кичирейтүү маанисин билдирген мүчөнү кабыл алган сөз, өзүнүн лексикалык маанисине ээ болгон абалда, кошумча кичирейтүү маанини дагы билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Кыргыз тилинде да зат атооч сөздөргө **-ке, -ча** мүчөлөрү жалганып, кичирейтүү жана эркелетүү маанилерин билдирет «... булардын аталышы эле айтып тургандай, негиз аркылуу туюндурулган затка карата сүйлөөчүнүн мамилесин, ички сезимин (жакшы көргөндүгүн, жактыргандыгын, улуу деп урматтап, кичүү катары эркелеткендигин ж б.) билгизет. Ошондуктан бул мүчөлөрдү эмоционалдык-экспрессивдик мүчөлөр деп аташат». (С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 85-б.). Мисалы: *Ой Кутуке, мени сактап жүргөнүң жакшы, а бирок тыякта карыябыз Акбалта жаш балдары менен кай күндө болду экен? Айланайын Алаке, буердин мындай балээси бар деп айткан жок элең го? Алаке, тонуңду бир кийейин, Телкызылды минейин Аваке, атактуу Алай жериңдин, ардуу Нойгут элиңдин намысына бизди кое бериңиз, өмүрүбүз да, жеңишибиз да өзүңкү болсун, ава!... Энеке, гүл багым урап ор болду* (А. Жакыпбеков). Биринчи, экинчи, үчүнчү сүйлөмлөрдө *Кутуке-Кутубий, Алаке-Алмамбет*. Бул энчилүү ысымдар кыскартып айтылып эркелетүү мааниси тереңдетилген. Төртүнчү сүйлөмдө **аваке** сөзү аркылуу урмат кылган жана сыйлаган мааниси күчөтүлдү. Бешинчи сүйлөмдө **энеке** сөзү жакшы көргөн адамына эркелеген сезимдин таасирдүүлүгүн арттырды.

Кыргыз тилинде да кичирейтүү, эркелетүү маанилерин билдирген **-ке, -ча, -тай** мүчөлөрү бар. Аларды субъективдүү баалоо формалары деп эсептейбиз. Себеби « Бул мүчөлөр уңгуга жалганып, кичирейтүү, эркелетүү, мыскылдоо, кемсинтүү, урматтоо, жалыныч.... маанилерди туюнтат» (Т. Аширбаев, 2001). Бул мүчөлөр «... башка грамматикалык кубулуштар менен тыгыз байланышып, кээде аларды шарттап да калат. Ошондуктан сөз жасоонун касиеттери тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн айрым законченемдүүлүктөрүн ачууда манилүү ролду ойнойт» (Б. Орузбаева, 1994, 38-б.).

-ча мүчөсү аркылуу жасалган сөз негизинен кичирейтүү маанисин билдирет, мисалы: *столча* (стол), *шкафча* (шкаф), *кушча* (куш), *китобча* (китеп), *түшакча* (төшөк-диалектида), *косача* (чыны). **-ча** мүчөсү сүйлөөчүнүн сезиминдеги терс маанилерди

күчөтүшү да мүмкүн: Сен, Чубак, жылкыга чап, тигил катынча качкан эки арамга колкабыш эт.

Ёутлуг Нигор Хоним югуриб кириб тахмондан тўшакча олиб супача ёнига ёзди. Косачага тўлдириб қатиқ қуйди ва тавозе билан узатди: ичинг, губорни олади. (М. М).- Қутлуг Нигор Хоним жугүрүп кирип төшөкчөнү алды жана аны стол жанына салды. Чыныга айран куйду жана акырындык менен: ичиңиз, чарчоону жазат, деп узатты.

-ча аффикси жалганган сөздөрдөн мурда кичкинагина, жажжжи сыяктуу сөздөр да колдонулушу мүмкүн. Бул сөздөр кошулуп айтылганда тексттеги -ча кичирейтүү формасы контекстте дагы да күчөйт жана кичирейтүүнү да билдирет: Менинг жажжжигина, ширингина қизчам: «Ишдан келаңтиб музқаймоқ олиб келинг, дадажон», - деб тайинлаган. Шу қизимга музқаймоқ олиб боришим керак,- деб Шокиржон шоша-пиша ишдан чиқиб кетди. –Менин кичинекей кызым: «Жумуштан келе жатып мага бал муздак алып келиңиз, ата», - деп дайындаган. Кызыма бал муздак алып барышым керек, - деп Шакиржан шашылып жумушунан чыгып кетти. «Бухоронинг жсин кўчаларида» тасвирланганича бор экан, биз кирган кўча жуда ыам тор, унда кичкинагина эшикчани кўзимиз ҳам илғамади. (А. Қ.)– «Бухаранын жсин көчөлөрүндө» жазылганындай экен, биз кирген көчө аябай тар, такылдаткан эшигибиз кичинекейлигинен аны көрбөй да калыптырбыз. (А. К.) Шу бўлимни ёзаётганимда ёнимда ётган неварам бўлиқ миттигина, жажжжигина қўлчаларини чўзиб, қорин очганми, баланд овозда «инга» лаб юборди; чўчиб кетдим: фикрларим чалғиди, шоша - пиша келинимни чақирдим, югуриб келди. –Ушул бөлүмдү жазып жатканымда жанымда жаткан неберем кичинекей колдорун созуп, карды ачканбы катуу үн менен «ынга» лап жиберди; чочуп кеттим: ойлорум чачылып кетти, шашылып келинимди чакырдым, чуркап келди.

Демек, -ча мүчөсү өзбек тилинде бир гана кичирейтүү маанисин эмес, айрым учурда эркелетүү маанисин да билдирет.

Төмөндөгү мисалдардан улам кичирейтүү менен эркелетүү бирге келип, контекстте белгилүү бир милдет аткарылганы даана байкалат:

құл (кол)	құлча (кол-)	жажжжи құлча (- кол-)
эшик (эшик)	эшикча (эшикче)	кичкина эшикча (кичинекей эшикче)
китоб(китеп)	китобча (китепче)	кичкина китобча (кичинекей китепче)
девор (дубал)	деворча (дубалча)	кичкина деворча(кичинекей дубалча)

-ча аффикси адамзаттык зат атоочторго уланганда кээ бир учурда кичирейтүү жана урматтоо (а), кээде кемсинтүү, шылдыңдоо маанисин берет (б):

а). *Ўн йиллар аввал кўрган дўндиқча- қизча энди сулув, гўзал келинчакка айланибди - я (Ойб.). –Он жылдар мурда кўргөн кичинекей кыз эми сулуу, сўйкүмдүү келинчекке айланыптыр, ия.*

б). *Ҳой қизча, оғзингга қараб гапир, уялиб қолма! – Ай кыз, оозуна карап сўйлөө, уялып калба!*

а). *Қизик эртак экан, отинча, энди зерикмайдиган бўлдим (Эртакдан). –Қызыктуу эртек экен, атынча, эми зерикпей турган болдум.*

б). *Отинчанинг айтганини қилаверинг, кам бўлмайсиз. (Ойб.). – Атынчанын айтканын кыла бериңиз, кем болбойсуз.*

Күчтүү сезим болгон учурда -ча аффикси терс маани бериши мўмкүн. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде да бар: *Сен, йигитча, катта кетма, ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир! (Ойб.) – Сен, жигитче, чоң сўйлөбө, ойноп сўйлөсөң да, ойлоп сўйлө. Сенга, йигитча, сўз берилганда гапирасан, жим ўтир! (Ш. Юлд.) –Сага, жигитче, сөз берилгенде сўйлөйсүн, тынч отур! Ҳой, қизча, нима бало қулогинг карми, дейман, нега индамай ўтирибсан, гапирмайсанми? (М. Исм.). – Ай қызча, эмне балакет, кулагың оорбу, дейм, эмнеге унчукпай отурасын, сўйлөбөйсүңбү?*

Кээ бир -ча мүчөсү уланган сөздөр жаңы лексикалык маани жаратат, андай учурда аларды эркелетүү, кичирейтүү, урматтоо маанисинде келген сөздөр менен чаташтырбоо керек. Мындай сөздөр өзбек тилинде да кыргыз тилинде да арбын: мисалы: боғча (балдар бакчасы), күрпача (көрпөчө), шолча (шалча-жерге төшөй турган адамдар отура турган палас), аяча (экинчи аял, токол) хурмача (айран куя турган кумуруча), декча (казандын кичинеси; эки же ашып барса үч кишиге жете турган тамак жасай турган казан).

-ча мүчөсү жогорудагы мисалдарга салыштырганыбызда, тактооч, сын атооч жасай турган мүчөлөрдөн өзгөчөлөнөт. Бул өзгөчөлүктү сөздүн маанисине жана контекстке карай аныктоого болот: *Кантет жаман кишиче? (Оозеки сўйлөшүүдөн). Муңайба жашык адамча (Токтогул).*

Биздин оозеки, жана жазма речибизде *қўзичоқ (козучак), тойчоқ (кулунчак), келинчак (келинчек), тугунчак (түйүнчөк)* сыяктуу сөздөр учурайт да, ал сөздөр эркелетүү, кичирейтүү маанисин билдирет:

1.*Қўзичоқни ушлаб эркалаб қўйди: юнги майин, юмшоқ, жингалак (М. М.).*

2.*Узун зар нимча кийган келинчак таъзим қилди: юзи, бетлари олмадай қизарган, чиройли...*

3.*Йўлчи қаллигини кўриб юзида табассум жилваланди: узун паранжида, қўлида тугунчак.*

4. Тойчоқ она отга эрчиди, онаси қол деган маънода кишилади, депсинди, секингина тойчани тишлаб- тишлаб қўйди.

1. Козучакты кармап эркелетип койду: жүнү майин, жумшак, тармал. (М. М.)

2. Узун жылтырак нымча кийген келинчек таазим кылды; жүзү, бети алмадай кызарган, сулуу.

3. Йулчи келинчегин көрүп жүзүндө күлкү пайда болду: узун паранжиде, колунда бир түйүнчөк.

4. Кулунчак энесин ээрчиди, энеси кал дегенсип кишинеди, акырын гана кулунчасын тиштеп-тиштеп койду.

Бул мисалдардагы -чоқ, -чак, -чек мүчөлөрү эркелетүү, кичрейтүү маанисин билдирип жатат.

Ушул мүчөлөр уланган кээ бир сөздөр жогоруда айтылган пикирге туура келбейт, так айтканда, алар морфемаларга бөлүнбөй, бир маани билдирген сөзгө айланып калган. Бул сөздөрдүн этимологиясын иликтегенде, тарыхый жактан эки уңгунун биригишинен келип чыккан:

Өзбекче:	кыргызча мааниси:
күғирчоқ	куурчак
арғимчоқ	селкинчек
мунчоқ	мончок
үргимчак	жөргөмүш
сүкчак (сүкичак)	валиш (жүзүм көтөрө турган жер)
беланчак	бешик
бурчак	бурч
луччак (шафтоли)	шабдалынын бир түрү

Түрк тилдеринде, айрыкча өзбек жана кыргыз тилдеринде эркелетүү маанисин билдирүү үчүн атайын мүчөлөр бар. Булар(-гина), (-кина, -қина), -жон, -хон, -бой, -бек, -қул, -той, -ой, -бека, -пошша, -биби, -бону, -нисо, -пари, -гул, -лоқ) сыяктуу мүчөлөр эсептелет. Жогорудагы айтылган мүчөлөр 3 топко бөлүнөт:

1. Эркектер үчүн пайдаланыла турган формалар (өзбек тилинде: -бек, -бой, -жон, -той, -қул; кыргыз тилинде: -бек, -бай, -жан, -тай, -кул ж.б.);
2. Аялдар үчүн колдонула турган формалар (өзбек тилинде: -ой, -хон, -бону, -бека, -гул, -биби, -нисо, -пошша; кыргыз тилинде: -ай, -кан, -бека, гүл, бүбү, -ниса, -пааша ж. б.)
3. Эркек жана аялдар үчүн аралаш колдонула турган формалар -гина, -кина, -қина, -вачча, -лоқ. Мисалы:

өзбек тилинде: Маматбек, Маматбой, Маматжон, Маматкул,

Дилбарой, Дилбархон, Дилбарбону, Дилбарбиби,
Дилбаргул, Дилбарпошша;

кыргыз тилинде: Маматбек, Маматбай, Маматжан, Маматкул,

Дилбарай, Дилбаркан, Дилбарбүбү, Дилбаргүл ж. б.

-гина, -қина, - кина мүчөлөрү менен бирге куралган зат атоочтор

экинчи жактын таандык мүчөлөрү менен эркелетүү маанисин билдирет:

+үзирчоққинам сенга шоколад олиб келдим. – Куурчагым, сага шакалат алып келдим. – Бул жерде эркелетүү болуп жатат.

Тентаккинангизнинг беш панжа излари қолибди-я деворда, болагинам, күзимнинг оқи қораси... (А. +.) – Тентектин беш манжасынын изи калыптыр да дубалда, балакайым, кара чечекейим. –Бул жерде эненин баласын атасына эркелетип сүйлөгөн маанисинде болуп жатат (балакайым, кара чечекейим).

Дўстгинам, туёққина, онагинам, умргинангиз, дилгинам ж. б. сөздөр эркелетүү маанисинен сырткары контекстте күчтүү эмоцияны да билдирет.

Кел бир бағримга босай, онагинанг үлгирсин болажоним. – Бул сүйлөмдө онагинанг сөзү болажоним сөзү менен кошо келиши күчтүү эмоцияны билдирет. Төмөндөгү сүйлөмдөрдө да так ушундай абалды көрсөк болот:

Инимдан қолган етимгинам, туңққинам, нима бўлди, ким хафа қилди? – Инимден калган жетимчем, туягым, эмне болду, ким капа кылды?

Дўстгинам, хаңлан қучаман сени (А. Орипов). – Достум оюмда сени кучактайм.

Дилгинангни огритмадими, унинг сүзлари? (А. А.) – Жүрөгүңдү оорутпадыбы анын сөздөрү?

-лоқ мүчөсү эркелетүү-кичирейтүү маанисиндеги төмөндөгү сөздөрдү жасайт: *чақалоқ* (бөбөк); *қизалоқ* (кыздардын эңе эле кичинекейи); *бўталоқ* (төөнүн баласы); *тойлоқ* (өзбек тилинде аттын баласы, кыргыз тилинде төөнүн баласы).

Чақалоқнинг ости хул бўлди, шекилли «инга»лаб юборди. (Алейдин алды өл болду чамасы «ыңаалап» жиберди). *Онасининг ортидан бўталоқ югурди* (Ботосу энесинин артынан чуркады). *Энасини эмиб түйган тойлоқ шишиллаб ухлаб қолган эди (А. А.).* – Энесин эмип тойгон кулунчак бышылдап уктап калган эле.

Жогоруда келтирилген фактылар төмөндөгү сөздөргө тиешелүү эмес, мисалы: өзбек тилиндеги негизги сөздөр, тактооч (*тезгина- тезирээк, озгина-азыраак, оыистагина-секинирээк*); ат атооч (*шугина-ушул гана, үшандагина-ошондо гана, ёшгина- жаш, үзинггина-өзүң гана*); сан (*биттагина-бирөө гана, иккинчисигина-экинчиси гана, биттагагина- бирөөгө гана*); сын атооч (*чиройлигина- сулуу гана, тинчгина- тынч гана,*

семизгина- семиз гана, каттагина- чоң гана); этиштин өзгөчө формалары: шошмайгина, ийманибгина, күрмайгина.

Кыргыз тилинде өзбек тилинде мүчө катары колдонулуп келе жаткан -гина мүчөсү гана кызматчы сөзүнө айланып кеткен. Мисалы: *аз гана, ушу гана, бир гана, өзүң гана* ж. б.

Жогоруда белгилегенибиздей, өзбек тилинде да, кыргыз тилинде да -жан, -бек, -кул, -тай, -бай мүчөлөрү эркек жынысындагы адамзаттык зат атоочторго уланып, эркелетүү маанисин билдирет. Мисалы эркектин Дастан, Алым деген ысымдарына жогорудагы бардык мүчөлөрүн кошо алабыз:

Достонжон – Алымжан

Достонбек – Алымбек

Достонкул – Алымкул

Достонтой – Алымтай

Достонбой – Алымбай

-жон мүчөсү эки тилде тең эркек жынысындагы кишинин ысымдарына жалганат жана урматтоо маанисин берет:

Бегижон –Бегижан, Алижон –Алижан, Ботиржон–Баатыржан, ж. б.

Эки тилде -жан мүчөсү аялдардын ысымына жана аял жынысын билдирүүчү сөздөргө кошулуп айтылышы мүмкүн. Мисалы: *опажон, (апажан), овсинжон (абысынжан диалектиде), келинжон (келинжан), холажон (тайэже), бобожон (бабажан), акажон (байке), укажон (ини), тогажон (таяке), амакижон (ава-).*

Аял затындагы сөздөргө -жан мүчөсү кошулса, эркек затын билдирүүчү сөздөргө -кан (аял жынысынын билдирүүчү мүчө) тарыхый өзбек сөздөрүндө жолугуп келген, азыркы күнгө чейин мындай көрүнүш бар: *Дуржан-Дуркан, Нуркан-Нуржан, Азизжон-Азизхон(-), Үгилжон - Үгилхон (Уулжан-Уулкан), Мусажон-Мусахон (Мусажан-Мусакан),Валижон-Валихон(Валижан-),Лазизжон- Лазизхон(-), Ботиржон- Ботирхон (Баатыржан-Баатыркан) ж. б.*

-жан мүчөсү тууган уруктук лексика катарында эркелетүү сөздөрүндө субъективдүү баалоо формаларын билдирет: *Укажон, бугун сен тушимга кирибсан!?* (А. А.) *Лобар юзли онажоним, жуда согиндим сизни* (А. +.). *Бувижонимнинг қараишлари ўткир шу билан бирга жуда меърибон эди* (С. Кар.). *Акажон, бугун бир отамлашмаймизми?* (Ү. Умарб.) *Дадажон, ахир сизга бор гапни айтиб бердим-ку ахир*(М. Исм). *–Иним, бүгүн сен түшүмә кириптирсиң. Гүл жүздүү апакем, абдан сизди сагындым. Чоң апамдын көз караиштары каарлуу, ошону менен бирге абдан мээрбан эле. Байке, бүгүн бир көңүл ачпайбызбы? Атаке, эми сизге болгон сөздү сүйлөп бердим-гө*

акыры. Атаке, издегеним-колукту. (Акыркы эки сүйлөмдө өзбек тилиндеги -жан мүчөсү кыргыз тилинде -ке мүчөсүнүн мазмунун берип жатат.) *Бизде улууларды эжеке, апаке деген чексиз урмат (Ш. Б.).*

Ошону менен бирге бирөөлөргө кайрылуу максатында да колдонулат: *Раыбаржон, энди нима қилай, шундай бүлиб қолди-да. – Шеф, эми эмне қылайын ошондой болуп калды да.* –Бул жерде Раыбаржон сөзү - начальник, мүдүр, башчы, шеф маанисинде келип, кайрылуу, жалынуу маанисин берет.

Онамни сақлаб қолинг, докторжон, қайси дориларни ңзсангиз топамиз, тирик қолса бүлди... (С. Анорб.) –*Апамды сактап калыңыз, докторжан, кайсыл дарыны жазсаңыз табабыз, тирүү калса болду.* –Бул сүйлөмдө докторго жалынуу, суранычы болуп жатат.

Өзбек тилинде -жон мүчөсү кошулган сөзгө таандык мүчөлөрү да жалганып күчтүү эмоцияны билдирет: *Болажоним, дилбандим, ыеч бўлмаса түрт энлик хат ңзсанг бўлмайди-ми? –Балам, бир боорум, эч болбосо төрт эле кат жазып койсоң болбойбу?* - Бул сүйлөмдө баласын күтүп көзү жаштан карайган эненин ою берилип жатат.

Кээ бир учурда таандык аффикси эки сөзгө тең жалганышы жолугат: *Жоним қизим, бозорға тушиб бир айланиб кел, зерикиб кетдинг* (А. +.). –*Жаным кызым, базарга барып бир сейилдеп кел, зеригип кеттиң.* –Бул сүйлөмдө эркелетүү, жалбаруу мааниси бар.

Дагы -бой, -бек, -кул, -той сыяктуу мүчөлөр кээ бир сөздөрдө бир тутумдагы сөз катары келип, эч кандай эмоцияны билдирбей турган ысымдар эки тилде тең жолугат, мисалы, кыргыз тилинде:

1. Айбек -Ойбек
2. Абайбек- Абайбек
3. Базарбай-Бозорбой
4. Бай-Бой

5. Бообек - кыз жана уул балага тең койулат. (Мындай ысым өзбек тилинде жок.) Ата - эненин балдары токтобогондуктан, кезектеги төрөлгөн перзенттин боосу (жаңы) бек болсун деген тилекте коюлат. Бөрүбай, Жүндүбай, Зардалбек, Зоотбек, Кайнарбек, Калыбек, Каныбек, Каршыбай, Курманбек, Куштарбек, Кыпчакбай, Кытайбек, Миңбай, Өзүбек, Өзбек, Пардабай, Сасыкбай, Токтобай, Турусбек, Шумкарбек, Ызатбек, Баабек, Дадабай, Дадабек, Дадажан, Дарбек, Даранбек, Дарманкул, Дегенбек, Дурбек, Жазбек, Каалообек, Каарбай, Каарбек, Кааткул, Кенжебай, Көчөмкул, Көчөркул, Нээтбай, Саадакул, Шайбек сыяктуу; өзбек тилинде: Хамрокул, Эркул, Омонтой, Түғонбек, Дилбек, Дурбек, Ойбек, Дүстбек, Эгамкул, ж. б.

Эки тилде тең жогоруда айтылган мүчөлөр эркелетүүнү да, терс маани билдирүүнү да билдирет: *Сатимкул шу сүзни айтди-ю, отининг бошини буриб жўнаб қолди* (Ч. Айт.). –*Сатымкул ушул сөздү айтды – да, атын башын буруп жөнөп калды. Олгирбой атрофга қараб, қўйнига олтинларни солди ва гордан чиқиб кетди.* (Эртақдан). –*Алгырбай ал жак, бул жакка карап, алтындарды койнуна салды жана үнкүрдөн чыгып кетти. Пулатвой, Пулатчик бу ңққа келчи! – Болоттай, Болотчик, бери келчи!* (Оозеки сүйлөм). *Кенжатай камишк огзини очиб кулиб қўйди* (Эртақдан). *Кенжатай кемшик оозун ачып күлүп койду. Олимтой катта темир сандиқни аранг ұрнатиб, чарчаб ұтирди.* (Ш. Б.) –*Алымтай чоң темир сандыкты араң жайгааштырып чарчап отурду.*

Урматтоо, эркелетүү маанисинде да *-тай* мүчөсү жалганышы мүмкүн: *Акетай, сенин бул өгүзүңдү минип улакка түшсө да жарачудай экен* (Т. С.). *Орунтай деле мугалим болуп жүргөн уулун институтка жиберген - эткен жок* (Ш. Б.).

Корутундулап айтканда, кыргыз жана өзбек тилдеринде *-бай, -бек, -кул, -тай* мүчөлөрү биринчиден – эркек кишинин аттарына кошулат; экинчиден эркелетүү маанисин билдирет; үчүнчүдөн терс маанини да билдире берет.

Эми аялдарга коюла турган ысымдарга кошула турган сөз жана мүчөлөрдү карап көрөлү.

Байыртадан түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз жана өзбек тилдеринде *-хон, (-кан), -хоним (ханым), -ой, - ай, -бека (беке), -биби (бүбү), -пошиша (пааша), -бону (-), -нисо (-ниса), -гул (гүл)*, сыяктуу мүчөлөр энчилүү зат атоочторго жалганып эркелетүү, урматтоо жана башка маанилерди билдирип келген:

өзбекче кыргызча

Олмахон – Алмакан

Шарифахон – Шарипакан

Хабибахон – Абибакан

Норбиби – Нарбүбү

Бубунисо – Бүбүниса

Ойдиной – Айдынай

Кумушой – Айкүмүш

Ойжамол – Айжамал

Бахринисо – Баринса ж. б.

Айнысахан бүтүн Кашкарды басып чыкка сулуу, бирок акылга тайкы (К. Ж.).

-хон (-кан) мүчөсү өзбек тилинде да, кыргыз тилинде да жалаң аял ысымына кошулбай, эркек ысымдарына да кошулат, мисалы, өзбек тилинде: *Ботирхон* –

Ботиржон, Лазизхон – Лазизжон, Яыңжон – Яыңхон, Ўткиржон – Ўткирхон; Валижон – Валихон; кыргыз тилинде: Каракан, Темиркан, Баатыркан ж.б.

Бул мүчө өзбек тилинде энчилүү зат атоочтордон сырткары башка сөздөргө да кошулуп келет жана шылдыңдоо маанисин берет: *Ҳа, шундай бекахоним керак бўлса яна сизни жазолаймиз (Эртакдан). –Ооба, ошондой, байбиче, керек болсо дагы сизди жазалайбыз. Акахон,ҳазилларингиз ўринли, бироқ энди ишга ўтсак, нима дейсиз. (Ш. Ю.) – Байке азилдериңиз тура эле, бироқ эми чындыкка өтсөк, эмне дейсиз.*

Отахон узоқ вақт жим турибди ва катта ўғилга сўз қотибди... (Эртакдан). – Ата узак убакыт унчукпай турунтур анан чоң баласына сүйлөптүр...

Өзбек тилиндеги *-хон* мүчөсү аял жана эркек ысымдарына жалганганда *-жан* мүчөсү сыяктуу урматтоо жана эркелетүү маанисин берет.

-ой мүчөсү өзбек тилиндеги аял ысымдарына жалганат жана эркелетүүнү билдирет: *Дилбар – Дилбарой, Ойдин-Ойдиной ж.б.* Кыргыз тилинде бул мүчөнү *-ка* мүчөсүнө дал келет деп ойлойбуз, себеби кыргыз тилинде да *-ка* мүчөсү эркелетүү, жакындатуу маанисин берет. *Дилбар – Дилбарка, Айнура – Айка, Айгул – Айка, Роза – Розка, Кундуз – Кундузка, Зийнат – Зийнатка ж. б.* Мындай мисалдар арбын.

Кыргыз тилинде киши ысымдарынын кыскартып айтылышын да көп жолуктурабыз. 30 жылдан бери кыргыз коллегалар менен бирге иштешип, алардын бири-бирине болгон мамилесин ысымдарын айтканда, мындай кыскартуулар кулакка да жагымдуу угулганын байкадык. (Улам кызыгып угат болчум). Мисалы: Алтынай – Алтышка (өзбекче: Олтиной, Олтинхон, Олтинбиби); Замира – Зама (өзбекче: Замирахон, Замирабону, Замирабиби, Замирапошша, Замирабекач;) Бегай – Бека, (өзбекче: Бегойим, Бекач); Бекмурат – Беку (өзбекче: Бекмурод - Бекмуроджон); Абдували – Абай (өзбекче: Абдували, Абдувалижон, Абдувалибек); Кубаныч, Куба (өзбекче-); Гүлсүм – Гүкү (өзбекче: Гулсум, Гулсумхон, Гулсумжон, Гулсумой, Гулсумбиби, Гулсумбека); Гүлмира-Гүлан, (өзбекче: Гулмирахон, Гулмиражон, Гулмирабону, Гулмирабиби, Гулмирабека); Гулнара – Гүкү, (өзбекче: Гулнорахон, Гулноражон, Гулнорабону, Гулнорабиби); Кундуз – Кундузка (өзбекче: Кундузой, Кундузхон, Кундузбиби, Кундузпошша), Зийнат-Зийнатка, (өзбекче: Зийнатой, Зийнатхон, Зийнатбону, Зийнатбиби, Зийнатпошша); Зымырат – Зымратка (өзбекче: Зумрадхон, Зумрадой, Зумрадбиби, Зумрадбону, Зумрадпошша). Мындай мисалдарды көп келтирүүгө болот.

Бегайымыңды аман-эсен алып келип тилегиңе жетерсиң! (К. Ж.) –Бегойимингни омон-эсон олиб келиб тилагингга етарсан! Кан Коңурбай айткан соң кара жандан кечемин. (А. Жак.) –Хон Коңурбой айтгандан кейин қора жондан кечаман.

Алооке бириндеген силерди чапканы эсинен чыгып кеттиби? Алда кандай иш болот, атын берип жөн жүрүш. Алмаңа болбос ылайык, - деди Манас. Алмаңа-Алмамбетке. Баса, Саалыке, эртең менен араба жиберейинби? (Н. Б.) -Демек кыргыз тилинде да кепте субъективдүү баалоо формалары колдонулганын ушул мисалдар далилдейт.

-*биби(бүбү)* жана -*бону(-)*, -*поиша(пааша)* мүчөлөрү өзбек тилиндеги аял ысымдарынын дээрлик бардыгына туюндурулат жана эркелетүү, урматтоо жакындатуу маанилерин билдирет:

Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглаштирмоқчи бўлсангиз, мен сизни Кумушга ҳам қаноат қилмай, Олтинбиби деб аташга тушдим. (А. Қод.) – *Сиз өзүңүздү топурак менен тең көрсөңүз, мен сизди Күмүш деп да атабай Алтынбүбү деп атоого өттүм.*

- *Кумушбиби кулиб Отабекка қаради.* (А. Қод.)

- *Күмүшбүбү күлүп Атабекке карады.*

-*поиша* мүчөсү эркелетүү, урматтоо, жакындатуудан сырткары речте колдонулушуна карай шылдыңдоо маанисин да көрсөтүшү мүмкүн:

Зумрадпоиша, сиз индамай турунг (М. И.). – *Зымырат (-), сиз үндөбөй туруң!*

Өзбек тилинде да, кыргыз тилинде да -*лар* көптүктүн мүчөсү эсептелет. Бирок өзбек тилинде урматтоо формасы да -*лар* мүчөсү аркылуу билдирилет: *Ойимлар шаыарга, бувимларникига кетдилар* (Н. Амин.). – *Апамдар шаарга, тай энемдерникине кетти.*

Кыргыз тилинде да «Энчилүү аттарга да көптүктүн мүчөсү (-лар) уланып айтылышы мүмкүн. Бирок, бул учурда, жогоруда белгиленгендей, -*лар* мүчөсү жалганган сөздө көптүк сан эмес, жалпылоо мааниси, же божомол мааниси туюндурулат. Мисалы: *Чолпондор сынак тапшырып чыгышты.* Бул жерде бир нече Чолпондор эмес, Чолпон жана башка бир нече студент тууралуу чамалап-жалпылоо маанисинде айтылган сөз болду. *Күлүктөр ушу токтомдорго барып калды.* (И. Абдувалиев, 2003).

Өзбек тилинде -*лар* мүчөсү тоготпостук, кемсинтүү, шылдыңдоо маанисинде да келет: *Бүлди! Йўқолларинг ҳамманг. Йўқолларинг!!!* (Ү. Умарб.) –*Болду! Жогол бардыгың! Жоголгула!!!*

Салыштырылып жаткан эки тилдеги субъективдүү баалоо формаларын төмөндөгүдөй көрүнүшкө ээ деп эсептөө мүмкүн деген жыйынтык чыгарууга болот:

№	СБ формасы (Өзбек тилинде)	Граммати калык каражаты	Мисал	СБ формасы (кыргыз тилинде)	Граммати калык каражат	Мисал
1	Кичирейтүү формасы	-ча -чоқ	қизча күзичоқ	Кичирейтүү формасы	-ча -чак	кызча козучак

		-чак	келиндчак		-чек	келиндчек
2	Эркелетүү формасы	-гина -кина -қина -лоқ -жон -хон -бой -бек -кул -той -ой -биби -бека -нисо -пари -гул -пошша -бону	болагина нозиккина бүликқина қизалоқ Отажон Онахон Анарбой Мирзабек Маматкул Олимтой Дилбарой Ойхонбиби Ойхонбека Бахринисо Гулпари Бахтигул Гулсумпошш а Нигорабо ну	Эркелетүү формасы	-кей -лак -жан -кан -бай -бек -кул -тай -ай -бүбү -ниса -пери -гүл -пааша	кичинекей ботолок Кожожан Тажыкан Темиркан Өлкөбай Мырзабек Маматкул Алымтай Гулгүнай Гүлсүнбү бү Баринса Гүлпери Бактыгүл Гүлпааша

Кыргыз тилиндеги аял ысымдарына (жогоруда эркек ысымдарына мисал келтиргенбиз) жалганып эркелетүү, урматтоо жана кичирейтүү маанилерин берген *-кан, -гүл, -бүбү, -ай, -жан* сыяктуу мүчөлөрү жалгангандары арбын, ошолордон мисал келтирели: Алайкан, Азыккан, Адигүл, Арстангүл, Акалбүбү, Айдабүбү, Абатай, Абажан, Азгынжан, Баалкан, Бардакан, Барпыгүл, Батыгүл, Байрагүл, Болдубүбү, Бибижан, Бийилбүбү, Бурумжан, Бытыкан, Вырыгүл, Гачаргүл, Губаркан, Гүлбүшай, Гүлгүлай, Гүлдестегүл, Гүлжан, Гүлчүнай, Гүлсүнбүбү, Гүлүсжан, Гылманай, Даминбүбү, Денегүл, Дилбарай, Динаркан, Дүйшөкан, Дүржан, Дилдебүбү, Дадашкан, Дайрабүбү, Дарыякан, Жамалгүл, Жайнабүбү, Жамыйкан, Жайдарбүбү, Жаңылай, Жибекжан, Жеңишкан, Жүрсүнай, Жыягүл, Зайнажан, Зыягүл, Зулумкан, Зээрбүбү, Зарбүбү, Зарылжан, Зарагул, Зундукан, Зиядажан, Зиядатка, Ийнегүл, Ийнекан, Илигүл, Илимкан, Илайлакан, Инибүбү, Ийинбүбү, Ирингүл, Иргүл, Кагазбүбү, Кадыргүл, Кубанай, Куралай, Күрүчбүбү, Кызылгүл, Кыйбаткан, Караматкан, Калдарай, Курманжан, Лайлыкан, Лалагүл, Лалакан,

Ленкан, Лесбүбү, Лилиякан, Лирагүл, Лиракан, Лөлүкан, Мактымгүл, Манаргүл, Марапаткан, Мейлимкан, Мийнажан, Мөөржан, Мүнарбүбү, Мыйнакан, Мээримгүл, Мээржан, Наалкан, Накинай, Назигүл, Напикан, Нарынбүбү, Нысабүбү, Нуркан, Нуржан, Насыбакан, Ныязгүл, Обогул, Оболбүбү, Обосгүл, Орунгүл, Орусгүл, Орматай, Ооганбүбү, Өтөргүл, Оңолжан, Өктөмкан, Өкүлкан, Өлбөскан, Өмүрбүбү, Өмүркан, Өмүтай, Өрмөткан, Өрүкгүл, Өсөрайым, Өсөржан, Өсөркан, Парыскан, Пайзыгүл, Панаркан, Попонай, Попунай, Парчагүл, Пардагүл, Пайизбүбү, Падышайим. Сайракан, Сайрамгүл, Салимбүбү, Сейилкан, Сүкүнай, Субагул, Созулкан, Сөгүшбүбү, Сытагул, Сейдебүбү, Тазакан, Таракан, Токтонай, Төлөкан, Токонгүл, Токжан, Төрөжан, Тумарбүбү, Тумаржон, Тежикан, Умунай, Урумкан, Уялгул, Уулбүбү, Уулчакан, Унубүбү, Умсункан, Урматкан, Умсунжан, Урматжан, Убалкан. Үзүлбүбү, Үзүмкан, Үкүгүл, Упулкан, Үрбүбүкан, Үкүжан, Үкүгул, Үмүтжан, Үркүнай, Фермабүбү, Фермегул, Фрунзекан, Чайгул, Чукулай, Чынарай, Чынымкан, Чынымбүбү, Чөжөкан, Чөбөтай, Чүркөнай, Чолпонкан, Чебербүбү. Шекеркан, Шаттыкбүбү, Шаркан, Шайымгул, Шагдарбүбү, Шамалкан, Шагамгул, Шаазадакан, Шырманбүбү, Шапызакан. Ыбаткан, Ызатбүбү, Ызатжан, Ыйманбүбү, Ырайкан, Ырсалаткан, Ысмааткан, Ыргалжан, Ыракаткан, Ыразагүл. Эгизкан, Эркөтай, Эстержан, Этибаркан, Энегүл, Эркинай, Эстегүл, Эстайбүбү, Эсенкан. ҮШ. Жапаров, 2004.Ү.

Шералы Жапаровдун «Адам аттары – эл байлыгы» атту китебинде берилген аял ысымдарынын парадигмасынын жадыбалы:

Тамгалар	ысымдардын саны	эркелетүү, урматтоо жана кичирейтүү маанилерин берген мүчөлөр					
		-ай	-гүл	-бүбү	-ниса	-кан	-жан
А	868	35	76	68	-	75	25
Б	476	16	45	36	11	40	26
В	5	-	1	-	-	-	-
Г	252	10	5	10	6	11	8
Д	165	-	15	13	-	25	5
Ж	305	14	40	26	-	35	1
З	168	2	17	11	1	20	3
И	36	-	7	3	-	4	-
К	555	35	45	65	2	36	6
Л	33	-	2	1	-	7	-

М	458	21	39	26	3	64	15
Н	266	6	20	22	-	21	10
О	67	1	12	10	-	10	6
Ө	30	1	2	2	1	6	2
П	89	3	10	1	1	15	-
Р	21	-	1	1	-	4	-
С	577	15	75	70	6	70	16
Т	440	17	51	6	3	57	22
У	142	9	12	11	1	16	8
Ү	71	4	3	6	2	15	5
Ф	8	-	1	1	-	1	-
Ч	128	11	10	11	-	17	7
Ш	200	-	26	22	2	32	5
Ы	113	-	12	11	-	22	4
Э	125	13	17	14	-	14	5

Шералы Жапаровдун «Адам аттары – эл байлыгы» аттуу китебинде берилген эркек ысымдарынын парадигмасынын жадыбалы:

тамгалар	саны	эркелетүү, урматтоо жана кичирейтүү маанилерин берген мүчөлөр			
		<i>-жан</i>	<i>-бек</i>	<i>-кул</i>	<i>-тай</i>
А	2132	61	226	150	32
Б	2116	56	202	141	37
В	7	-	1	-	-
Г	38	-	4	1	-
Д	661	16	102	36	8
Ж	921	-	91	31	14
З	179	4	34	6	4
И	169	6	13	6	-
К	2717	56	236	167	58
Л	24	-	6	-	-
М	1339	26	62	56	22
Н	433	11	36	41	20
О	606	21	36	29	17
Ө	276	9	32	19	10

П	134	5	17	7	-
Р	4	-	-	-	-
С	1266	46	100	53	26
Т	1457	49	106	56	31
У	337	7	51	19	2
Ү	127	1	15	4	1
Ф	8	-	4	-	-
Ч	734	6	97	28	22
Ш	528	10	64	19	12
Ы	245	4	27	16	6
Э	428	7	47	12	-
Ю	2	-	1	-	-

Корутундулап айтканда субъективдүү баалоону билдирүүчү форма зат атоочтун жеке сөздүк формасы, бул форма лексикалык – морфологиялык категория. Себеби ал субстанциалдык маанинин жалпылыгында өзүнчө система пайда кылат. Субъективдүү баалоо категориясына–кичирейтүү, урматтоо, эркелетүү формалары кирет.

Кичирейтүү формасына *-ча, (-ча, -че), -чоқ, -чак (-чак)* формалары кирип, алар киши, нерсенин кичинекейлигин билдирет: *йигитча-жигитче, қызча-кызча, балиқча-балыкча, күзача-көзөчө, супача-супача; құзичоқ-козучак, келинчак- келинчек;*

-кичирейтүү-эркелетүүнүү: үгілчам- (-), булбулчам-булбулчам, қушчам-қушчам;

-кичирейтүү-урматтоону: Сиз үзингизни тупроқ билан тенглаштирмоқчи бўлсангиз, мен сизни Кумушга ҳам қаноат қилмай, Олтинбиби деб аташга тушдим (А. Қод.). – Сиз өзүңүздү топурак менен тең көрсөңүз, мен сизди Күмүш деп да атабай Алтынбүбү деп атоого өттүм.

-кичирейтүү-кемсинтүүнү: Сен, йигитча, катта кетма, үйнаб гапирсанг ҳам үйлаб гапир! (Ойб.) – Сен, жигитче, чоң сүйлөбө, ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө. Сенга, йигитча, сүз берилганда гапирасан, жим үтир! (Ш. Юлд.). –Сага, жигитче, сөз берилгенде сүйлөйсүн, акырын отур! Ыой, қызча, нима бало қулогинг карми, дейман, нега индамай үтирибсан, гапирмайсанми? (М. Исм.). – Ай қызча, эмне бала, кулагың оорбу, дейм, эмнеге үн чукпай отурасын, сүйлөбөйсүңбү?

-чоқ, -чак мүчөлөрү кичирейтүү-эркелетүүнү: келинчак-келинчек, құзичоқ-козучак, туғунчак-түйүнчөк;

- кичирейтүү менен бирге сүйлөөчүнүн жеке мамилесин: Алла болажоним, аллаң, құзичоғим аллаң. –Алла балажаным аллае, козучагым аллае.

Эркелетүү мүчөлөрү *-гина (-кина,-қина)-гына (-кына), -жсон-жан, -хон-кан (хан), -бой-бай, -бек-бек, -қул-кул, -той-тай, -ой-ай, -бека -беке, -поиша-пааша, -биби-бүбү, -бону- (-), -нисо-ниса, -пари-пери, -гул-гүл.*

-гина (-кина,-қина) -гына (-кына) эркелетүү мүчөлөрү төмөндөгүдөй маанини билдирет:

-эркелетүү жана кичирейтүүнү: тентаккинам-тентеккинем, тойчоккинам-тайчаккынам; қизалоқ (-), бүталоқ -ботолоқ ж. б.

-кичирейтүүнү: болагина - балача, қизгина-кызча ж. б.

-жсон-жан, -бой-бай, -бек-бек, -қул-кул, -той-тай мүчөлөрү негизинен эркек аттарына жалганып эркелетүү маанисин берет: *Хўжажсон-Кожожан, Олтимшибой-Алтымышбай, Маматбек-Маматбек, Маматкул-Маматкул, Олимтой-Алымтай ж.б.*

-тууган-урукту көрсөтүүчү сөздөргө жалганып эркелетүү, урматтоо маанисин билдирет: *бобожон-бабажан, отажон-атажан, келинжон-келинжан.*

Шылдыңдоо маанисин көрсөтөт: *Сатимкул шу сўзни айтди-ю, отининг бошини буриб жүнаб қолди. (Ч. Айт.) Сатымкул ушул сөздү айтды -да, атын башын буруп жөнөп калды. Олгирбой атрофга қараб, қўйнига олтинларни солди ва гордан чиқиб кетди. (Эртақдан). Алгырбай ал жак, бул жакка карап, алтындарды койнуна салды жана үнкүрдөн чыгып кетти.*

-ой-ай, -бека-беке, -поиша-пааша, -биби-бүбү, бону- (-),-нисо-ниса, -пари-пери, -гул-гүл мүчөлөрү аял аттарына жалганып эркелетүү маанисин берет: *Дилбарой-Дилбарай, Ойхонбиби-Айханбүбү, Гулсумпоиша-(-), Бахринисо-Баринса, Гулпари-Гүлпери, Бахтигул-Бактыгүл.*

-ысымдардан башка сөздөргө жалганганда шылдыңдоо маанисин берет: *Келинпоиша, аңқаймай, чой дамлаб келинг. –Келин(-) аңқайбай, чай демдеп кел.*

Урматтоо маанисин билдирген *-лар* мүчөсү тууган-уруктук маани берген сөздөргө жалганып урматтоо, шылдыңдоо маанисин билдирет: *отамлар-атамдар, опамлар-эжемдер, акамлар-байкемдер.*

Ошентип субъективдүү баалоонун формасы түрк тилдеринде ошондой эле кыргыз, өзбек тилдеринде көрүнүштү, нерсени, кыймыл-аракетти таасирдүү күчөтүп же өтө жогорулатып, же болбосо абдан төмөндөтүп билгизүүнү, урматтоону, кичирейтүү-эркелетүүнү билдирип кептин так, таамай жана мазмундуу болушун камсыз кылат.

Корутунду

Жогорудагы изилдөөбүздүн жыйынтыгынын натыйжасында төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот:

-кыргыз жана өзбек тилдериндеги атооч категориялар синтетикалык мүнөзгө ээ;

- атооч категориялар тилде болгон синтетикалык формалардын бардыгын камтый алат. Категориясыз формалар жок. Ушул категорияларга кирбеген синтетикалык формалар айрыкча, лексика-грамматикалык категориялар сөз түркүмдөрүнө кириши мүмкүн

-кыргыз жана өзбек тилдеринде атооч категорияларын материалдык жана мазмундук жагы аябай окшош, эмпирикалык текшерүүдө бири-биринен бир топ айырмалангандай жактары да бирдей системалык мамилелерде турат;

-эки тилде тең морфологиялык категориялардын дээрлик баары синтетикалык мүнөздө жана семантика-синтаксистик мазмунда болот.

Фойдаланилган методологик адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: 2011.
2. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз.- Т.: Ўзбекистон, 1996. - 62 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт каfoлатлари.- Т.: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.

Адабияттардын тизмеси

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек: «Айбек» фирмасы, 1997.- 294 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили. (Морфология боюнча лекциялар курсу) – Бишкек: ЖЧК «Айат», 2003.-213 б.
3. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология боюнча лабораториялык иштер. –Бишкек: ЖЧК «Элпек», 2002.-68 б.
4. Абдурахмонова М. Туркий тилларда эгалик категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001.-№3. -21 б.
5. Ахматов Т. К. Кыргыз тилин иликтөөнүн абалы жана кезектеги маселелери жөнүндө. Түркологиялык изилдөөлөр.- Бишкек: Технология, 2001. -97- б.
6. Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978. -176 б.
7. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. дис... канд. филол. наук. –Фрунзе, 1990.–19 б.
8. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - Тошкент: Б.и. 1992.-141 б.
9. Грамматика киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и морфология.-Фрунзе, 1987.
10. Гузев В. Г., Насилов Д. М. Конкретно – предметное значение имени существительного как зона релевантности категорий числа и определенности – не определенности // Сов. тюркология. -1971.-№5.–С. 92 – 102.
11. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К понятию грамматической категории (В свете фактов тюркской морфологии) // Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюз. тюркол. конф. –Ташкент, 1985. –С.156-161.
12. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках //Вопр. языкознания.-1975.-№3.–С. 98– 111.

13. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980.-78 б.
14. Давлетов С., Мукамбаев Ж. Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн.-Фрунзе, 1982.
15. Дербишева З. К. Функциональная грамматика русского и киргизского языков. – Бишкек: Изд- во Кыргызско-Российского Славянского университета, 2003.-145 с.
16. Дербишева З. К. Теоретические основы сопоставительной грамматики русского и киргизского языков: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Бишкек, 2001. - 50 с.
17. Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени и его отношения к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания.- 1975. -№2.– С. 111 – 117.
18. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 1. – Тошкент: Фан, 1960.-499 б.
19. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 2. – Тошкент: Фан, 1961.-427 б.
20. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI - XII вв. – Ташкент: Фан, 1989.-192 с.
21. Нурмонов А. ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан таблицалар. Андижон, 1985. -176 б.
22. Нурманов А., Расулов Р. Ўзбек тили жадвалларда. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.-184 б.
23. Нурмонов А. Ўзбек тилишуослиги тарихи. - Тошкент. 2002. - 228 б.
24. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1975. –610 б.
25. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 2. –Тошкент: Фан, 1975. – 560 б.
26. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. – М.: Рус тили, 1981. – 631с.
27. Ўзбек тили назарий морфологиясининг асосий тамойиллари / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Нурманова // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998.-№2 -Б. 7-10.
28. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева.– Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. -161 .